

Büyük Selçuklu Devlet Teşkilatına Dair Yeni Bir Kaynak: Metin, Tercüme ve Değerlendirme

Osman G. Özgüdenli*

I. Giriş

Devlet idaresi ile ilgili eserler, hâkimiyet telakkisi, yönetim sistemi ve idari tarihin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Söz konusu eserlerin incelenmesi, devlet müesseselerinin nasıl çalıştığının anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada tanıtılarak metni ve tercümesi yayınlanacak olan Farsça anonim bir risale de bu cümledendir. Söz konusu risale bugün Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa koleksiyonunda 328 numara ile kayıtlı bulunan XII. yüzyıl başlarına ait bir *mecmû*'anın 122a-139b varakları arasında yer almaktadır¹.

A. Mecmû'anın Tavsifi ve Muhtevası

Risalenin içerisinde yer aldığı *mecmû*'anın zahirî özellikleri kısaca şu şekildedir: Koyu kahverengi cilt, 22,5x12,8 cm., 17,5x11 cm., 10 satır, iri ta'lik yazı. *Mecmû*'anın baştan bir veya birkaç yaprağı eksiktir. Yazmanın iki farklı yerinde bulunan istinsah kayıtlarından, *mecmû*'anın 'Ali b. Muhammed isimli bir müstensih tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır². İstinsah tarihi olarak yazmanın iki farklı yerinde "fi selhi Rebî'u'l-evvel 504"³ (16 Ekim 1110), bir yerinde ise "20 Şa'bân 506"⁴ (9 Şubat 1113) tarihleri zikredilmiştir. Yazmanın nerede istinsah

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE, gazi_osman@hotmail.com ORCID: 0000-0002-6692-3209

1 *Mecmû'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 146a-150a. Yazmanın Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki mikrofilm numarası: 2025. Söz konusu yazmanın bir mikrofilmi Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde, başka bir mikrofilmi ise Muctebâ Minovî Kütüphanesi (Tahran)'nda bulunmaktadır (Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i mikrofilmlhâ-yi Kütâbhâne-yi Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân*, I, Tahran 1348/1969, s. 505; Muhammed Takî Dânişpejûh - İrec Afşâr, *Fihrist-âre-yi Kütâbhâne-yi Mînovî ve Kütâbhâne-yi Merkezî-yi Pejûhegâh (Hattî, 'Aksâ, Mikrofilm, Yâddâştâ)*, Tahran 1374/1996, s. 99, nr. 67).

2 *Mecmû'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 121b, 151a.

3 *Mecmû'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 121b, 151a. Muctebâ Minovî, bu tarihi hatalı olarak *selh-i Rebî'u'l-evvel-i 574* (15 Eylül 1178) şeklinde okumaktadır ("Ez-hizâ'in-i Türkiye", *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyât-i Dânişgâh-i Tahrân*, IV/2, (1335/1956), s. 64-65, 69).

4 *Mecmû'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 139b. (506 yılındaki 6, yazı yerine rakam

edildiği ise belirtilmemiştir. Dil, yazı ve imla özellikleri de, yazmanın XII. yüzyıl başlarında ve muhtemelen Orta İran coğrafyasında istinsah edildiğini ortaya koymaktadır.

Mecmû‘anın muhtevası kısaca şu şekildedir:

1. *Hired-nâme, ez-makâlât-i hukemâ*, (vr. 1a-121b)⁵: Bilinmeyen bir müellif tarafından Farsça olarak kaleme alınan *nasihât-nâme (siyâset-nâme)* türünde küçük bir eserdir.
2. Risâle⁶, (vr. 122a-139b): Bilinmeyen bir müellif tarafından *dîvân* ve saray işlerinin nasıl yapılması gerektiği hakkında kaleme alınan ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden Farsça bir risaledir.
3. *Vasiyet-nâme-yi Nizâmü’l-mülk*, (vr. 140a-147a): Büyük Selçuklu Vezîri Nizâmü’l-Mülk’ün Farsça vasiyetini ihtiva etmektedir⁷.
4. *Ta‘ziyet-nâme-yi Nizâmü’l-Mülk ez-Sultân [Melikşâh] be-Mu‘eyyedü’l-Mulk*, (vr. 147a-150b): Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşâh tarafından Nizâmü’l-Mülk’ün oğlu Mu‘eyyedü’l-Mulk’e gönderilen *ta‘ziyet-nâme* niteliğindeki Farsça mektup⁸.
5. Baş kısmı eksik Farsça bir *fermân*, (vr. 151a): Muhtemelen Selçuklu devrine ait olmalıdır⁹.

Söz konusu *mecmû‘a* bilim dünyasına ilk defa 1335/1956 yılında İranlı araştırmacı Muctebâ Mînovî (1903-1977) tarafından tanıtılmıştır. Araştırmacı, Türkiye kütüphanelerinde bulunan bazı mühim yazmaların tanıtımını içeren “Ez-hizâ’in-i Türkiye I” (Türkiye Kütüphanelerinden I) isimli makalesinde, “*Hired-nâme ve*

ile yazılmıştır). Muctebâ Mînovî, bu tarihi soru işareti koyarak, 10 Şa‘bân 510? (18 Aralık 1116?) şeklinde okumaktadır (“Ez-hizâ’in-i Türkiye”, s. 67-68).

5 Müellifi meçhul olan bu eser, Mansûr Servet tarafından Tahran’da yayınlanmıştır: *Hired-nâme: Eserü ez-karn-i şîsom-i hicrî-kamerî*, neşr. Mansûr Servet, Tahran 1367/1988.

6 Muctebâ Mînovî bu kısma “*Destûru’l-‘amel-i hukûmet ve idâre*” başlığını vermeyi uygun görmüştür (Muctebâ Mînovî, “Ez-hizâ’in-i Türkiye”, s. 60).

7 Bu vasiyetin ikinci bir nüshası Köprülü Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1589). Bu *vasiyet-nâme*, ‘Alî Saferî Ak-kal’a tarafından Tahran’da neşredilmiştir (“Vasiyet-nâme-yi Hâce Nizâmü’l-Mülk-i Tûsî”, *Gozâriş-i Mirâs*, III/27-28, Tahran 1387/2008, s. 22-26). *Vasiyetnâme*, bu neşir üzerinden Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır: “Selçuklu Veziri Nizâmü’l-Mülk’ün Vasiyetnâmesi”, Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, 2014, s. 174-186.

8 Tarafımızdan yayına hazırlanmıştır.

9 *Fermânda*, *dîvânî* işler ve *re‘âyânın* gözetilmesi hususunda emirlere riayet edilmesi buyurulmaktadır (*Mecmû‘a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 151a).

gayrihu” başlığı altında söz konusu *mecmû*’anın geniş bir tanıtım ve tahlilini yaparak *mecmû*’ada yer alan eserler hakkında önemli bilgiler vermiştir¹⁰. Mînovî aynı makalesinde, *mecmû*’a içerisinde yer alan ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden anonim risaleyi “[*Destûru’l-‘amel-i hukûmet ve idâre*]” başlığı altında kısaca tanıtarak eserin önemine dikkat çekmiştir¹¹.

Mecmû’a, 1348/1969 yılında Muhammed Takî Dânişpejûh (1911-1996) tarafından hazırlanan Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Mikrofilmler Kataloğu¹² ve 1374/1996 yılında Muhammed Takî Dânişpejûh ve İrec Afşâr (1925-2011) tarafından hazırlanan Muctebâ Mînovî Kütüphanesi Yazma ve Mikrofilmler Kataloğu’nda¹³ da çok kısa olarak tanıtılmıştır.

Bütün bu tanıtımlara rağmen, *mecmû*’a içerisinde yer alan ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden risale bugüne kadar Selçuklu tarihçileri ve teşkilat tarihi araştırmacılarının dikkatinden uzak kalmıştır.

B. Risalenin Dil ve İmla Özellikleri

Risalenin başlıca dil ve imla hususiyetleri şu şekildedir:

1. Risale, anlaşılması nispeten zor ve karmaşık bir dilde kaleme alınmıştır. Müellif eserini yer yer Arapça-Farsça teknik terim, deyim ve atasözleri ile süsleme yoluna gitmiştir. Yine müellif, anlatmak istediklerini kısa bir şekilde aktarmak istemiş, bunun için cümleler ve konular arasında hızlı geçişler yapmış, bu da cümle yapılarında ve cümleler arasındaki bağlantılarda tenakuz ve bozukluklar yaratarak yer yer muğlak ifadeler oluşmasına sebep olmuştur. Bütün bu hususlar, metnin bazı kısımlarının anlaşılmasını güçleştirmiştir.
2. Risalede pek çok arkaik dil ve gramer özelliği yer almaktadır¹⁴.
3. Metnin yazımında harfler büyük ölçüde noktalanmış olmakla birlikte, bazı harflerde nokta kullanılmamış ya da noktalar yanlış yerlere konulmuştur. Benzer hatalara yer yer hareketlerde de rastlanmaktadır.

10 Muctebâ Mînovî, “Ez-hizâ’in-i Türkiye I”, *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyât-i Dânişgâh-i Tahrân*, IV/2, (1335/1956), s. 58-71.

11 Muctebâ Mînovî, “Ez-hizâ’in-i Türkiye I”, s. 65-69.

12 Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i mikrofilmlâ-yi Kütâbhâne-yi Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân*, I, Tahran 1348/1969, s. 505.

13 Tanıtımda risale için “*siyâset ve idâre-yi dîvân-i rûziğâr-i Fenâ Husrev fuser-i Mâfne*” ifadesi kullanılmıştır (Muhammed Takî Dânişpejûh - İrec Afşâr, *Fihristvâre-yi Kütâbhâne-yi Mînovî ve Kütâbhâne-yi Merkezî-yi Pejûheşgâh (Hattî, Âksî, Mikrofilm, Yâddâsthâ)*, s. 99, nr. 67).

14 Bkz. *Mecmû*’a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 137a, 139a.

4. Farsça kelimelerde umumiyetle bir vokalden sonra gelen veya öncesi müteharrik olan ا'ların bir kısmı ذ şeklinde yazılmıştır.
5. Yazmada ک ve ز, ج, ب harfleri umumiyetle گ, چ, پ ve ژ harfleri umumiyetle yazılmıştır.
6. Yazmada yer yer arkaik imla hususiyetlerine rastlanmaktadır (gibi). (انکه = آنک, آنچه = آنچه)

C. Metnin Neşrinde ve Tercümesinde Takip Edilen Usul

Burada neşir, tercüme ve değerlendirmesi yapılacak olan metin XI. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış ve XII. yüzyılın hemen başlarında istinsah edilmiş olması itibariyle, pek çok arkaik dil ve imla özelliğine sahiptir. Bu yönüyle eser, tarihçiler için olduğu kadar Fars dili ve edebiyatı uzmanları için de dikkate değer hususiyetler taşımaktadır. Bu sebeple, metnin neşri esnasında, zarurî durumlar dışında metne müdahale edilmemiş ve arkaik imla şekilleri metinde olduğu gibi verilmiştir. Bununla birlikte noktasız yazılan bazı yerlerde metin noktalanmış, yanlış konulan bazı nokta ve hareketler düzeltilmiş, okuyucuyu hataya düşürebilecek bazı kelimeler açıklanmış, metinde yer alan istinsah hataları belirtilmiş ve gerekli açıklamalar dipnotlarda yapılmıştır. Yine neşirde, Farsça kelimelerde umumiyetle bir vokalden sonra gelen ذ harfi yerine, د harfi kullanılmıştır.

Metnin tercümesinde, serbest bir çeviri yerine, mümkün olduğu kadar orijinal metne sadık kalınmaya çalışılmıştır. Metin içerisinde yer alan çok sayıda idari ıstılah, unvan ve kavram, teşkilat tarihi araştırmalarında faydalı olacağı düşüncesiyle, tercümede umumiyetle olduğu gibi verilmiş, gerekli açıklamalar dipnotlarda yapılmıştır.

*Mecmû'*anın muhtevasını, hususiyetlerini ve neşir ve tercümede takip edilecek yöntemi kısaca izah ettikten sonra, bu çalışmanın konusunu teşkil eden risalenin metnine ve değerlendirmesine geçebiliriz.

II. Farsça Metin

[122a] فنا خسرو بن مافنه - ادام الله نعمة و حرس مدته - با من دوستی و صحبت و خلوص مودت و صفای عقیدت او به درجت برادران و دوستان مخلص است و بزرگی خاندان و عنصر کریم و محدث رفیع او معروف و مشهورست و شہامت و رزانت، و کفایت و جلالت و استقلال در کافه احوال شناخته و دیدہ و دانستہ و آزموده ست و دیانت [122b] و امانت و شفقت و مناصحت در هر کاری کہ به صدد آن بودست ازو ظاهر شدست. رغبت افتاد بدانک بر سیل دوستی احوال مرا ترتیب کند و درین خدمت کہ من به صدد آنم مرا فارغ دل گرداند و چون او را بر همین رغبت دیدم این ذکر نبشتم و این مهمات را بر دو قسم نهادم، و زمام هر دو به دست او دادم. [123a] و مقالید آن به حسن نظر او سپردم تا آن را بتوفیق ایزدی و تایید الهی پیش گیرد.

قسم اول آنست که¹⁵: در خدمت دیوان اعلی سلطان شاهانشاهی -اعلاء الله- که من بنده به صدد آنم و نایبان تفت و دبیری معتمد را بر حفظ حسابانات و ضبط معاملات بگماشته ام، و نایبی سدید و امین و عالم و عارف و نیک عهد و مرضی سیرت فرایش داشته، رشیدالدوله -دام تمکینه- [123b] متقخص و متصفح آن احوال باشد، و جوامع آن امور را سر رشته در دست خویش گیرد، و اسامی آن نصب العین دارد، و متولی حفظ مناظم آن بود، و مجمل و مفصل را از معرفت و نظر خویش فرو نگذارد، و آنچه خود داند و معلوم شود به تیمار داشت آن قیام نماید، و آنچه بر وی خافی مانده باشد، [124a] از من می پرسد و استقهام می کند.

و هر بامداد که به سلامت برخیزد، باید که مستبصر باشد بر آن اشغال و مهمات که آن روز پیش¹⁶ خواهد گرفتن، و آن حسابانات که اندر آن روز تحریر خواهد کردن. چنانک داند که هر کس به چه مشغول است. و اندر میانه روز معلوم می گرداند که فرموده و نموده را در پیش دارند و بدان مشغول اند. و نماز شام [124b] آن مقدر و موظف را از آن کس باز خواهند و باز طلبند. اگر تیمار داشت بر آن محمّد کند، و اگر تهاون کردست آن کس را به عتاب ممض در جنباند، و تقصیر که روا داشته باشد؛ تلخی تشویر بچشاند تا از آن پس¹⁷ بیدارتر گردد. و کسانی را که عمل و معاملات بدیشان تعلق دارد باید که حاضر آیند تا به دیوان اشراف حال [125a] معاملات، بر آن صفت که شرط کارست، از ایشان بدانند و جواب مال بخواهند و نسخت مرفوع بستانند، و به استعراض بروات و قیوض و جراید خطاب کنند. و ترتیب احضار ایشان نگاه دارد. آن کس را که به تن خویش باید آورد و آن کس را که به لطافت و حرمت رنجه باید کرد، و آن کس را که به توکیل و ملازم باید خواند، چنان که صواب [125b] دیده باشد پیش گیرد.

و نواب دیوان اشراف را که بر سر معاملت مرتّب اند یا خواهند بود، نام بدانند، و استقبال تولای عمل، مفهوم گرداند. و حاضران را به مشافهه و غایبان را به مکاتبت پیوسته مخاطب دارد، اندر بازخواست کار و دانستن احوال معاملات روز به روز بل که ساعت به ساعت. و هر چ [126a] ایشان به صدد آنند می دانند و می پرسند و به سداد و رشاد اگر موسوم اند یا بر ضد آن معلوم می کند و غافل نباشد. و شب را شغلی که به تدبیر آن تعلق دارد همچنین معین می کند و بامداد باز می خواهد تا چه کرده باشند و چگونه تیمار داشته که چون این معانی پیش گرفت، احوال معاملات روشن گشت [126b] و بیداری حاصل آمد؛ آنگاه اگر عاقل، کار خویش روشن داشته است، و وجوه معاملات با آن قایم است، و در وقت و اوان خویش مستغرق، به مسماع عالی رسانیده آید، و اگر به خلاف این است¹⁸ و فرمایند که از این جانب تشدید بود، و طلب کار آن باشند، برحسب اشارت می رود.

و این قسم را تفصیل آن باشد [127a] که او خود به دیوان معلوم گرداند که چند دبیراند و هر کس به چه کار مشغول، و چه اعمال است و که بدان مندوب است. بر معاملات بلاد و ضیاع خاص، و هم قوانین ممالک محروسه، و هم جریده اقطاع و جامگیات و جرایات حواشی و هم خزانه و رکاب خانه و فراش خانه و زرادخانه و مایجری مجراها، و هم اسب و استر [127b] و شتر و گوسفند و آنچه با کراع رود، تا آن را بدلی قوی پیش گیرد. و یک ساعت از این اندیشه غافل نباشند. و خویشان را صاحب عهده داند که

15 Başlık, yazmada kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

16 Yazmada: پیش

17 Yazmada: بس

18 Yazmada: اینست

اگر تقصیر کند عیب و عوار بدو باز گردد و به همه وقت او-ادام الله تمکینه- به صدد این خطاب باشد.

قسم ثانی آنست که¹⁹: به حکم اتحاد و صدق و داد که [128a] میان ماست؛ اسبابی از آن من که هست و خواهد بود، و معاملتکی که به خاصه من متعلق است، از این وجوه: الفروعیه، المرسوم الدیوانی، المرسوم علی العمال و النواب، الاسباب الخاصه، الخدمات و الفوائد، المعاملات فی الفروض علی الدیوان التاجی و غیره، و آنچه آن برادر را-اطال الله بقاء- باید پرسیدن و معلوم کردن [128b] و بر موجب و اشارت او تیمار داشتن، و آنچه به دیوان اشراف تعلق دارد، از ماضی و حالی و مستقبل، همه معلوم گردانیدن- علی مرّ الاّیام- خود او را اکتساب باید کردن و هم در فهم آوردن و بدانستن، و در تحصیل آن اثر مرضی نمودن، و بتثمیر آن همت برگماشتن، و ترتیب و قاعده آن بدانستن، و هر چه نیست اجازت کردن، و هر چه نیک نیست [129a] بگردانیدن، آنگاه وجوه اخراجات و مضایف آن بدانستن. چون مرسوم کتاب دیوانی و مشاهرت و اقامت حاشیت و غلامان و اصحاب مرسوم طبقتی که به خاصه باز گردد و هر چند تا این غایت، آن را نسق و ترتیب نبودست، در دفعات اول با برادرم -ایقاه الله- مجتمع شدن و آن را معلوم گردانیدن و به واجب راندن که به نزدیک من آن را نظامی نیست [129b] و به قیاس من، سخت بی ترتیب است. مقدرات هرکس بلکه همگنان را خود می راند تا آن نیز معلوم شود و قاعده با دیدار آید که اگر پنج درم سیم از این وجوه فرو ماند و بعدالاقامات و الموابج استقصا باشد که در نام و ننگی و ناموسی و مهمانی که پیش آید چون خدمت خداوندی و تعهد جوانب به کار برند. آن از وجهی رایج تر و روشن تر که پیدا آرند [130a] و معتمدی را بر استخراج آن بگمارند. معاملتی اینست.

اما آنچه به ترتیب کار و نهاد قواعد تعلق دارد؛ متوقع آنست که همه همت و نیت بر آن گمارد و "عمل من طب لمن حب" به جای آرد. محقری که وظیفه روز است و محمد مشرف: نه مشرف عمل، به تیمار آن مرسوم است و قراری و زیادتی معلوم کردن، آنچه قراری است اگر زاید آید و اگر ناقص [130b] بر آن حکم کردن و آنچه زیادتی آید، بر حسب وقت و مردم هم به مطبخ تعلق دارد و هم به شراب خانه و بیت الحباب و بر هر یک از حاشیت یک دو شخص به رسم آن خدمت اند، و شرح و چگونگی آن گفتن نیرزد و مستقبیح است. اما این قدر گفته شد باید که وجوه آن رایج تر که باشد و ترتیب فردا امروز کند و در اختیار جنسیت و جودت آن [131a] بکوشد. هر وقت زیادتی معد و محصل مستظهر باشند. و بر خوان مجلس، آلت پاکیزه نهد و کارفرمای نیکو و مبین خاص تمیز کند اندر نهادن مأكول و مشروب و زیادت دربایست ضرورتی نهد تا فضله باشد نه درباید. ایستادگان را از افتقاد فرو نگذارد خصوصاً بیگانه.

چهارپایان اسب و استر و شتر را سخت تیمار می دارند و ناچار است [131b] که فصل ربیع سفر باید کردن و چون امروز تیمار ندارند فردا دریای آیند و عدد آن بدانند و آنچه خواهد و دربایست باشد ترتیب سازد و حاصل را نیکو دارند هرکجا هستند خصوصاً بارگیران را و دربایست را طلب کار باشد و جامه و آلت و هر چه با آن رود به وقت خویش تیمار داشت آن ببیندیشد. [132a] و ساز سفر چون رخت و بیه و خیم و خرگاهات و رکاب خانه و فرش خانه و مطبخ و شراب خانه و زرّاد خانه، همه را عرض بخواهند. و آنچه هست از حفظ و مرمت فرو نگذارد و آنچه نیست به تدبیر و تحصیل آن مشغول شوند.

جماعتی که به رسم خدمت اند و ایشان را موابج و اقامت است؛ یکی را بیش داده باشند و یکی را کمتر [132b] و یکی به واجب ایستاد[ه] است و همه روز و شب ملازم خدمت و یکی بدو ماه آنجا نگرند. قرار

موجب ایشان همه بر وجوب رفتست. قاعده نگاه دارد. چند کس که اسم حاجبی بر خویشتن نهاده اند به حکم آنک من ایشان را خدمتی نزدیکتر فرمایم و به شغلها می فرستم، نوشتگین و خادمان و غلامان خرد و بزرگ که در جمله او اند، در اهتمام و تیمار داشت او باشند.

پاسبانان چند کس از متجنده سوار و پیاده [133a] که باید که روز در خدمت رکاب باشند، یا بر در سرای ملازم باشند که چون کاری باشد بروند، یا ناگاهان بر باید نشستن، در خدمت باشند. شب را در نوبت باشند. چنان که معول توان کرد. و یک ساعت غایب نباشند. پرده دار و حاشیت و فراشان، و خوان سالار²⁰ و مطبخی و شراب دار، و رکابدار و آخرسالار و اصحاب اصطبل [133b] و بغل و ساربان و من فی جملتهم و دربان، می باید که مزاج العله²¹ باشد از جهت مواجب. و یک ساعت هیچ کس از خدمت مفارق نشوند، و اگر شوند آن کس را دور کند، و دیگری به عوض آن کس بیاورند.

و ترتیب چنان فرماید نهادن که اولاً، بامداد پگاه، چنانک نماز اینجا کند، به سلامت حاضر آمده باشد. و تا حضور او، فراشان همه سرای²²ها، بیرون و اندرون و دهلیز [134a] و در سرای پاکیزه کرده باشند، و جامه ها²³ راست ببفکنده. و اگر کسی شب اینجا خفته باشد، آب وضو و طهارت به حرمت پیش برده و مصلی نماز و آنچ باید.

آنگاه یکی را مرتب کرده باشد به در سرای تا اسبان را دور می کند و راه گشاده می دارد آینده و شونده را. و اسب معروفان پیش می کشد تا نزدیک فرود آیند، و چون بروند نزدیک بر نشینند. [134b] و معتمدی ایستاده باشد که معد آن باشد و مردم را سلام می کند، و نیکو می نشاند و خبر می دهد که فلان آمدست و فلان نشستست. و اگر من دیرتر که بیرون آیم و کسی باشد که از وی عذر باید خواستن، عذر می خواهد. پاسبان و دربان را ارشاد کردن که کرا در گذارند و کرا منع کنند. جماعتی را که با من بیرون آیند از متجنده [135a] وقت باز آمدن را و در انتظار بودن که خوردنی معد باشد.

و ازین حاجبان چون به نزدیک سرای رسیم، از من یکی پرسد که کرا فرود آوریم. چنانک گفته باشم مردم را بحرمت فرود آورند. آنگاه ترتیب خوردنی و شراب با میوه و جلاب چنانک لایق حاضران باشد. خود رشیدالدوله داند که چون باید فرمود و همه را ازو باید آموخت و ترتیب غسل و طشت [135b] و ابریق و صابون و اشنان و ازار پاکیزه و آنچ با آن رود.

و اگر خواهند که نماز کنند؛ ترتیب طهارت جای و آب و ازار و آینه و شانه و مصلی نماز. اگرچه رشیدالدوله در این باب هنوز نوکارست می فرمودن. و شب را ترتیب یک مشعله که تا مردم بازگردند در میان سرای بنهند. و در هر دهلیزی و ره گذری چراغ دانی بنهند، چنانک هیچ جای [136a] بی روشنایی نباشد. و ترتیب شمع و آلت آن شمعهای سنگی، از موم صافی و شمع دان و سفره پاکیزه و عدد آن، در خورد حاضران و مردم [باشد]. و چند پاره مشعله با حلقه و آلات که چون حاجت افتد و کسی

20 Yazmada “خوان سالار” kelimesi şeddeli olarak yazılmıştır. Benzer yazım tarzına devrin diğer kaynaklarında da rastlanmaktadır (bkz. Keykâvus b. İskender b. Kâbûs, *Kâbûs-nâme*, neşr. Gulâm-Huseyn Yûsufi, Tahrân 1375/1996, s. 101, 223).

21 Yazmada bu şekilde yazılmıştır. Ancak muhtemelen “her türlü kusur ve bahaneden uzak” anlamına gelen “مزاج العله” olmalıdır.

22 Yazmada: سرایها

23 Yazmada: جامها

بیرون رود پیش می برند. و اگر قومی اینجا باشند؛ شب تیمار ایشان بدارند. در زمستان به خانه و آتش و جامه خواب، و در تابستان چنانک لایق وقت بود، و کوزه های²⁴ [136b] آب و یخ و فراش نوبت، به خدمت ایشان استادگی نماید.

و نوبت داران و پاسبانان را در هر مقام ترتیب کردن و نقیبی را بر گماشتن که همه را بر خدمت ترتیب کند و نوبت بدو می سپارند. و همه موصی باشند که خدمت مردم نیکو کنند به دل خوش و روی خندان بی هیچ کراهیت.

و اصل مسئله²⁵ آنست که همه را که و مه به حضور برادرم -ابقاء الله- سوگند دهد [137a] به حل و حرام که در نوروز و مهرجان و هر دو عید و همه وقت هیچ کس از ایشان به هیچ یک کاینما ماکان طمع نکنند و به قلیل و کثیر، چیزی نخواهند و اقتراح نمی کنند. نه آنک یک باره از فایده محروم مانند؛ اما با رشیدالدوله بازگویند تا آن را که صواب بیند رخصت دهد، و آن را که نه، بگوید تا خویشان را میان مردم آب روی نبرند. و این باب من اهم الابواب است. [137b] و رسولان و پیکان جوانب و اطراف را بیرون سرای یا درون سرای چنانک صواب بیند فرود آورند، و نامه ها²⁶ ستدن و رسانیدن و جوابها باز خواستن، و تعهد در مدت مقام و نفقت راه و هرگونه مراعات فریضه شناختن، و مبالغت نمودن تا هر چه زودتر بازگردند.

خطیرالملک بزرجمید -ادام الله عزه- به همه روزگار دخل و خرج خاصه من بقلم نگاه داشتن و استیفای [138a] معاملات خاصه من برسم اوست. و یک طرف از شغل دیوان اشراف که دیگر دبیران خواهند کردن برسم او خواهد بودن. چنانک بعد ازین به اتفاق جانب عزیزی تعیین کرده شود. و او عونی نیکو باشد. رشیدالدوله را و مرا استتمام تمام به مکان او حاصل است. هم بر آن عادت چنان نگاه می دارد و بروات می نویسد. و رشیدالدوله به حکم اصالت نشان می کند. [138b] و او سخت نیکو بداند زیستن، و از وصایت و حث بر موافقت مستغنی باشد. اما در دیوان عالی و هر جای ازین مفارق نشود. هر چه در همه روی زمین رود؛ رشیدالدوله را باز می گوید. چه دانم که او به سلامت همه روز در سرای من دیوان دارد، و در امور دنیوی و غیر آن چون حاضر نباشند بیگانه بود. پس چون خطیرالملک²⁷ باز آید خبر دهد که امروز چه رفت و چه کردند. [139a] و کرا می باید خواندن و قرار مرسوم با فلان کس چگونه باید دادن، و قاعده کار فلان کس چگونه می باید نهادن. و درین موافقت مقصودها بهتر برخیزد که اگر در غیبت رشیدی، یکی را شغلی باشد و در دیوان فصلی رود؛ او در میان باشد، و بر معرفت رشیدی پوشیده نماند. بعد ما که من خود حواله بدو کنم و زمام همه کار بدو سپارم. ان شاءالله تعالی.

آنچه که حالی فرا خاطر آمد، این [139b] فصولست که نبشته شد. و او را در همه معانی مزاج العله²⁸ دارد. ایزد تعالی، بدانچه خیر و صلاح او و من و جمله مسلمانان است توفیق دهد! و یمین و مبارکی و سعادت دو جهانی و عاقبت جمیل ارزانی داراد! بمنه وجوده و لطفه و فضله انه خیر مامول و افضل مسئول.

24 Yazmada: کوزها

25 Yazmada: مسله

26 Yazmada: نامها

27 Yazmada bu şekilde yazılmıştır. Muhtemelen yukarıda zikredilen “خطیرالملک بزرجمید” olmalıdır.

28 Yazmada bu şekilde yazılmıştır. Muhtemelen “مزاج العله” olmalıdır.

و كتب في العشرين الاخير من شعبان سنة 296 [و] خمس مائة. الحمد لله و صلوة على سيدنا محمد وآله و عترته و عشيرته و اصحابه والائمة المهتدين.

III. Türkçe Tercüme

[122a] Fenâ Husrev b. Mâfine'nin -Allâh nimetini daim etsin ve ömür versin!- benimle dostluğu, muhabbeti, sevgisinin halisliği ve bana olan inancının temizliği, yakın dostlar ve kardeşler derecesindedir. Onun hanedanının büyüklüğü, cömertliğinin derecesi ve soyunun yüceliği malum ve meşhurdur. Cesareti, ağır başlılığı, yeterliliği, kahramanlığı ve istiklali, bütün hallerde tanınmış, görülmüş, bilinmiş ve denenmiştir; [122b] diyanet, emanet, şefkat ve nasihat verme, teşebbüs ettiği her işte, onda zâhir olmuştur. (O), dostluk yoluyla benim halimi düzeltmeye gayret etti ve benim yapmak üzere olduğum hizmette içimi rahatlattı. Onun bu gayretini görünce, bu yazıyı (*zîkr*) kaleme aldım. Bu önemli işi iki kısma ayırdım ve ikisinin de idaresini onun eline verdim. [123a] Bunun anahtarlarını onun nazarının güzelliğine emanet ettim ki, Allah'ın yardımı ve inayeti ile ona başlasın.

Birinci Kısım Şudur: Ben ki şâhların şâhı (*şâhânşâh*)³⁰ sultanın (*sultân*)³¹ -Allah onu yüceltsin!- büyük *dîvân*ın (*dîvân-i a'lâ*)³² hizmetinde çalışmakta olan

29 Girişte de belirtildiği üzere, yazmada “6”, yazı yerine rakam ile yazılmıştır. Biz, saturdaki yer darlığından dolayı, “6”nın, yaygın geleneğin aksine rakam ile yazıldığı düşüncesindeyiz. Aynı ibareyi biraz zorlama ile “عشر” şeklinde de okumak mümkündür. Bu durumda istinsah tarihi 20 Şa'bân 510 (28 Aralık 1116) olarak ortaya çıkar. Ancak *mecmû'a*nın iki farklı yerinde istinsah tarihinin *fî selh-i Rebî'u'l-evvel 504* (16 Ekim 1110) şeklinde kaydedilmiş olması (*Mecmû'a*, vr. 121b, 151a), metinlerin istinsahı arasındaki zaman aralığı göz önünde bulundurulduğunda, 20 Şa'bân 510 (28 Aralık 1116) tarihi (zaman aralığı: yaklaşık altı yıl iki buçuk ay) yerine 20 Şa'bân 506 (9 Şubat 1113) tarihini (zaman aralığı: yaklaşık iki yıl dört ay) daha muhtemel kılmaktadır.

30 “Şâhların şâhı” (hükümdarların hükümdarı) anlamında Pehlevce bir unvandır. İslami dönemde Büveyhî ve Selçuklu hükümdarları tarafından da kullanılmıştır (Tufan Gündüz, “Şah”, *DLA*, XXXVIII, s. 249). Aşağıda değerlendirme kısmında ayrıntılı olarak incelenecektir.

31 *Sultân* unvanı için bkz. J. H. Kramers, “Sultan”, *LA*, XI, s. 24-28; J. H. Kramers - [C. E. Bosworth] - O. Schumann - O. Kane, “Sultân”, *EP*, IX, s. 849-854; Osman G. Özgüdenli, “Sultan”, *DLA*, XXXVII, s. 496-497.

32 Vezirin başkanlık yaptığı, devletin bütün işlerini yöneten *dîvân*dır. Büyük Selçuklu Devleti'nde *dîvân-i vezâret*, *dîvân-i sultân* veya *dîvân-i bozorg* da denilmiştir (bkz. *el-Muhtârât min er-resâ'il*, neşr: Gulâm-Rizâ Tâhir - İrec Afşâr, Tahran 1378/1999, s. 432; Muhammed b. 'Abdu'l-hâlik-i Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, neşr: 'Alî Rezevî Bihâbâdî, Tahran 1375/1996, s. 118; Şemîş Şerîk Emîn, *Ferheng-i ıstılahât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahran 1358/1979, s. 130-140; Güller Nuhoğlu, *Beyhâkî Tarihî'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995, s. 228; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divân)*, İstanbul 1995, s. 74-76; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divânları)*, İstanbul 2015, s. 60-64; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu*

bir kulum. Güvenilir *nâ'ib*leri (*nâ'ibân*)³³ ve emin bir kâtibi (*debîr*)³⁴ hesapların korunması ve muamelelerin kaydedilmesi için tayin ettim ve güçlü, güvenilir, âlim, arif, sözüne itimat edilir, güzel ahlaklı bir *nâ'ibi* (bu işle) görevlendirdim. Reşîdu'd-devle -Allah temkinini daim kılsın!- [123b] bu hâllerin iç yüzünü bilsin, layıkıyla haberdar olsun, bu işlerin (*umûr*) tamamının ipini elinde tutsun, isimlerini gözünün önünden ayırmasın, nizamın korunmasının mütevellisi (*mutevellî*)³⁵ olsun, *mücmel* ve *mufasssal*³⁶ marifetinden ve gözünden uzak tutmasın. Bildiği ve kendisine aşikâr olan her konuda, gereğini yapmaya ihtimam göstersiz, kendisine gizli ve kapalı kalanı da [124a] daima bana sorsun ve öğrensin!

(O), selamete kalktığı her sabah, o gün olabilecek işlere karşı uyanık olmalı ve o gün kayda geçirilecek hesaplara (*hesebânât*) dikkat etmelidir. Herkesin ne işle meşgul olduğunu bilmelidir. O gün öğlene doğru, herkesin, kendisine verilen iş ve emrin önlerinde bulunduğunu ve bu işlerle meşgul olduğunu biliyor olmalıdır. Akşam namazı, [124b] o kişiyi çağırmalı ve kendisine verilen iş ve vazifeyi istemelidir. Eğer görevini yerine getirdiyse o kimseyi övmeli, eğer hafife aldıysa şiddetlice azarlamalı ve eğer kusurda bulunduyorsa da tedibin acılığını tattırmalıdır ki, bundan sonra daha uyanık olsun. İş ve hesaplarla (*'amel u mu'âmelât*)³⁷ ilgili kimseler de

Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Türkçe terc. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 84; Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horazmşâhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, s. 16; Aydın Taneri, "Divân. Büyük Selçuklular'da", *DİA*, IX, s. 383-385).

33 *Nâ'ib*, İslam devletlerinde umumiyetle devlet ricalinin vekili, temsilcisi veya yardımcısı için kullanılan unvandır (bkz. Casim Avcı, "Nâib", *DİA*, XXXII, s. 311-312).

34 *Debîr*, İran ve Hindistan coğrafyasında kurulan Orta Çağ İslam devletlerinde umumiyetle kâtip, münşi ve memur anlamında kullanılan terimdir. Gazneli ve Selçuklu devletleri bürokrasisinde de umumiyetle kâtip, münşi, yazıcı ve memur anlamında yaygın olarak kullanılmıştır (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Huseyn-i Beyhaki, *Târîh-i Beyhaki*, Türkçe terc. Necati Lügal, haz. Hicabi Kurlangıç, Ankara 2019, s. 73; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 89, 134; Hasan Enverî, *İstîlâhât-i divânî-yi devre-yi Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 1373/1994, s. 177-181; G. Nuhoğlu, *agt.*, s. 264-267; C. E. Bosworth, "Dabîr", *EP*, IV, s. 173; Sadi S. Kucur, "Debîr", *DİA*, IX, s. 63-64. Krş. Mustafa S. Küçükşacı, "Kâtip", *DİA*, XXV, s. 49-52). *Debîrlik* sanatı için bkz. Keykâvus b. İskender, *Kâbüs-nâme*, s. 207-210.

35 *Mutevellî* kelimesi, "başkasının işini gören, dostluk gösteren, bakımını üstlenen" gibi anlamlara gelmektedir. İslam devletlerinde bir vakfın işlerini idare etmekle sorumlu görevliyi ifade etmek için de kullanılmıştır (Nazif Öztürk, "Mütevelli", *DİA*, XXXII, s. 217).

36 Metinde *mücmel* ve *mufasssal* kelimeleriyle, arazi ve toprak kayıtlarının tutulduğu *mücmel* (veya *icmâl*, özet) ve *mufasssal* (ayrıntılı) defterler kastedilmiş olmalıdır (Muhammed b. Hindüşâh-i Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yîni'l-merâtib*, neşr: 'Abdu'l-Kerîm 'Alî oğlu 'Alî-zâde, II, Moskva 1964-1976, s. 141; Nejat Göyünç, "Defter", *DİA*, IX, s. 89-90; Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, XXXIX, s. 426, 428).

37 *Mu'âmelât* kelimesi ile "resmî hesaplar" ve "defterlerdeki işlemler" kastedilmiş olmalıdır (Krş.

orada hazır bulunmalıdır. Zira *dîvân-i işrâfta*³⁸, [125a] muamelelerin durumunu, -işin gereği olduğu üzere- onlardan öğrensinler, malların cevabını istesinler, gelen yazıları alsınlar, beratlarla (*berevât*)³⁹, makbuzlara (*kubûz*)⁴⁰ ve defterlere (*cerâ'id*)⁴¹

Keykâvus b. İskender, *Kâbûs-nâme*, s. 20; Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, neşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 2013² [= Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr.], s. 2; Muntecebu'd-dîn Bedî' el-Cuveynî, *Atabetu'l-ketebe*, neşr. Mirzâ Muhammed Kazvîni - 'Abbâs İkbâl, Tahran 1329/1950, s. 67; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 405, 412, 420; Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, s. 111-112; Şemsu'd-dîn Muhammed b. Mahmûd-i Âmulî, *Nefâ'isu'l-funûn fî 'arâ'isi'l-uyûn*, neşr. Hâc Mirzâ Ebu'l-Hasan Şîrânî, Tahran 1377/1957, s. 324-325). *Mu'âmelât* kelimesi aynı zamanda Selçuklu ve Hârezmşâhlar dönemlerinde, vergi iltizamı veya vergi iltizamı ile yıllık olarak tahsil edilen vergileri de ifade etmekteydi (*el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 404; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul 2021, s. 50).

38 Selçuklularda, devletin mali ve idari teşkilatını, hazinesini, vergilerin ve gelirlerin toplanmasını, harcamalar dâhil, en yüksek seviyede kontrol ve teftiş eden *dîvânın* adıdır (*el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 410; Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, s. 111; Hasan Enverî, *age.*, s. 150-154; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 139; G. Nuhoğlu, *agt.*, s. 271-273; G. M. Kurpalidis, *age.*, s. 99-101; R. Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 72; E. Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 76-79. Daha bkz. Mustafa S. Küçükaşçı, "Müşrif", *DLA*, XXXII, s. 167-169).

39 *Berât* (çoğulu *berevât*), bir memuriyetin tayini, bir gelirden tahsis, bir şeyin kullanma hakkı ve bir imtiyaz veya muafiyetin verildiğini gösteren resmi belgedir (Mübahat S. Kütükoğlu, "Berat", *DLA*, V, s. 472-473). *Berât*, Orta Çağ İslam devletlerinde teslim edilen mallar karşılığında verilen ödeme makbuzu ve yazılı havaeler için de kullanılmıştır (bkz. Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, Türkçe terc. Mehmet Altay Köymen, Ankara 2013² [= Nizâmü'l-mülk/Köymen, terc.], s. 23; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 377, 410; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 69-71; Hasan Enverî, *age.*, s. 76-77; Cihângîr Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târîhî*, Tahran 1350/1971, s. 115-123). *Berât* örnekleri için bkz. 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'i - Muhammed Huseyn Suleymânî, "Sâhtâr-şinâsî-yi penc varak-i hisâb ez-sede-yi şîşom-i hicrî (Kohenterin esnâd-i nov-yâfte-yi mahfûz der-Merkez-i Esnâd-i Âstân-i Kods-i Rezevî)", *Fasl-nâme-yi İlmi, Sâzmân-i Esnâd ve Kütâbhâne-yi Millî*, XXIX/3, Sayı 115, (1398/2019), s. 118-147; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: *Risâla al-Sâhibiyya*", *Belleten*, LXIII/238, 2000, s. 731-732, 737-738. *Berât* formları hakkında bkz. Nejdet Gök, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatiğinde Berat Formu*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

40 *Kabz* (çoğulu *kubûz*); "makbuz, ödeme belgesi" (bkz. Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, II, Tahran 1371/1992, s. 2634; F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963, s. 952; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1993, s. 469). İlhanlı devrine ait 731/1331 tarihli bir köy kâbiz yâftesi (*yâfte-yi kâbiz-i deh*) örneği için bkz. O. G. Özgüdenli, "İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: *Risâla al-Sâhibiyya*", 733, 739.

41 *Ceride* (çoğulu *cerâ'id*), "defter" (Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, I, s. 1226; F. Steingass, *age.*, s. 361; M. Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 212). Metinde, *dîvân*da kullanılan resmi defterler kastedilmiştir (Muhammed b. Ahmed el-Hârezmî, *Tercume-yi mefâtihu'l-'ulûm*, Farsça terc. Huseyn Hidivcem, Tahran 1362/1983, s. 57-61; Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 329; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 22, 132, 134, 436; Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, s. 67, 112; Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, neşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 107; Hasan Enverî, *age.*, s. 240-241; G. M. Kurpalidis, *age.*, s. 95; B. Lewis, "Daftar", *EP*, II, s. 78-79; Nejat Göyünç, "Defter", *DLA*, IX, s. 89).

dair suallere cevap versinler. Onların huzura çağırılma düzenine dikkat etmelidir. Kimisini bizzat getirtmeli, kimisini hürmet ve letafetle çağırtmalı, kimisini de bir vekil ve mülazım (*tevkîl u mulâzım*)⁴² eşliğinde davet etmelidir. Nasıl uygun [125b] görürse öyle yapmalıdır.

Muameleler (*muâmelât*) üzerine çalışan ya da çalışacak olan *dîvân-i işrâf* nâ'iblerini (*nevvâb-i dîvân-i işrâf*)⁴³ isimleriyle bilmeli, işi şevkle yapmaları gerektiğini (onlara) öğretmelidir. İşlerin kontrol edilmesi ve muamelelerin (*muâmelât*) durumu hususunda, hazır bulunanlar ile sözlü, hazır bulunmayanlar ile ise yazılı olarak, gün gün, hatta saat saat daima muhatap olmalıdır. [126a] Yapmakta oldukları, bildikleri ve sordukları her şeyle ilgili, onların doğru yol üzere olup olmadıklarından haberdar olmalı ve gafil olmamalıdır. Gece yapılması gereken bir iş olursa, aynı şekilde (yapılacakları) belirlemeli, sabah olduğunda o konuda ne yaptıklarını ve nasıl yaptıklarını sormalıdır. Bu şekilde hareket edildiğinde, muamelelerin (*muâmelât*) durumu aydınlatıldığında [126b] ve duruma vâkıf olduğunda, akıl sahibi kişi işini güzel yapmışsa, bu işler artık ona verilir. Kendini tamamen işine adar ve (işleri) yüce makamlara ulaştırır. Şayet bunun tersi olursa, bu yönden şiddet buyururlar, onun işini talep ederler ve çaresi üzerine işaret ederler.

Bu kısmın tafsili şu şekildedir [127a] ki, o, kaç kâtip (*debîr*) olduğunu, her birinin ne ile meşgul bulunduğunu ve kimin hangi işlere uygun olduğunu, bizzat *dîvâna* bildirmelidir. Ülke ile ilgili muameleleri (*muâmelât-i bilâd*), *hâs* arazileri (*ziyâ'e*

42 *Vekîl*, “saray nazırı, mübaşir, sorumlu” gibi anlamlara sahiptir. *Mulâzım* ise, “görevli, hizmetçi, uşak; muhafız; maiyette bulunan; bağlı, bir yerden ayrılmayan, bağlı kalan” gibi anlamlara gelmektedir (bkz. M. Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 674, 1402).

43 Burada *dîvân-i işrâf*ta görev yapmakta olan nâ'ibler kastedilmektedir. Selçuklular döneminde *dîvân-i işrâf*in reisi olan *müşrif*e bağlı olarak görev yapan nâ'ib unvanlı görevlilerin hem merkezde bulunan *dîvânda* hem de eyaletlerde mali ve idari denetimleri yapmak üzere kurulan *dîvân-i işrâf*larda görev yaptıkları bilinmektedir (bkz. *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 86, 194, 222, 243, 401, 405; Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, s. 108, 112; Hasan Enverî, *age.*, s. 154-156; E. Mercil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teshkilâtı*, s. 76, 106).

hâss)⁴⁴, memâlik-i mahrûsanın kânûnlarını (*kavânîn-i memâlik-i mahrûsa*)⁴⁵, *iktâ*⁴⁶ ve *câmegîyât*⁴⁷ defterlerini (*cerîde-i iktâ'ât u câmegîyât*), maiyet mensuplarının ücret ve

44 *Żiyâ'-i hâss*, hükümdara ait dirlikler için kullanılan bir terimdir (Hasan Enverî, *age.*, s. 41). *Hâs* kelimesi, Abbâsiler ve Gazneliler döneminde hükümdarın saray hizmetlerini tanımlamak amacıyla, Büyük Selçuklu döneminde ise sultanın malları için kullanılmış ve hükümdara mahsus dirliklere *hâs* denilmiştir (Keykâvus b. İskender, *Kâbûs-nâme*, s. 120-122; Hasan Enverî, *age.*, s. 32-33; Cengiz Orhonlu - Nejat Göyünç, "Has", *DİA*, XVI, s. 268). Hükümdar ve hükümdar ailesine ait hususi topraklarla ilgili Sâmâniler Devleti'nde *dvân-i emlâk-i hâssa*, Büyük Selçuklu ve Hârezmşâhlar devletlerinde ise *dvân-i hâss* adıyla müstakil bir *dvân*ın varlığı bilinmektedir (bkz. Muntecebu'd-dîn Bedî' el-Cuveynî, *Atabetu'l-ketebe*, s. 67; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 173, 408; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğügen und Horazmşâhs (1038-1231)*, s. 19-21, 60-61, 109; Osman G. Özgüdenli, "İncü", *DİA*, XXII, s. 281. *Żiyâ' (diyâ)* için daha bkz. Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997, s. 143-145).

45 *Kavânîn-i memâlik-i mahrûsa* ile ülkedeki arazi defterleri ve kayıtları kastedilmiş olmalıdır. Selçuklular döneminde arazi kayıtlarını ihtiva eden defterlere *defâtîr-i kânun/kavânîn* (kânûn defterleri) denilmekteydi (Necmu'd-dîn-i Kummî, *Târîhu'l-vuzerâ'*, neşr. Muhammed Taki Dânişpejûh, Tahran 1363/1984, s. 89; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğügen und Horazmşâhs (1038-1231)*, s. 21, 31, 36-37, 67-79, 103, 106, 108). *Kânûn* kelimesi, İlhanlı bürokrasisinde de toprağın kime ait olduğuna dair "mufassal" (*mufassal*) ya da "mücmel" (*mahdûd*) arazi kayıtlarını ihtiva eden defterler için kullanılmıştır (bkz. Muhammed b. Hindûşâh-i Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yîni'l-merâtib*, II, s. 141; Şemsu'd-dîn Muhammed b. Mahmûd-i Âmulî, *Nefâ'isu'l-funûn fi 'arâ'isi'l-uyûn*, s. 324-325. Krş. Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 263-266; Şemis Şerik Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 139-140; E. Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, s. 34-35).

46 *İktâ*, genel anlamda kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme ve faydalanma hakkını kişilere tahsisini ifade eden terimdir. Kelime, Selçuklular devrinde umumiyetle askerler ile sarayda ve merkezde görev yapan idarecilere verilen dirlikler için kullanılmıştır (bkz. Nizâmü'l-mülk, *Siyeru'l-mulk yâ Siyâse-nâme*, neşr. Hubert Darke, Tahran 1372/1994 [= Nizâmü'l-mülk/Darke], s. 43; Muntecebu'd-dîn Bedî' el-Cuveynî, *Atabetu'l-ketebe*, s. 84; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğügen und Horazmşâhs (1038-1231)*, s. 61-68; G. M. Kurpalidis, *age.*, s. 158-164; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası: Gulam ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*, İstanbul 2017, s. 127-170; Hasan Enverî, *age.*, s. 68-73; Cl. Cahen, "İktâ", *EF*, III, s. 1088-1091; Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, s. 949-959; S. Sadi Kucur, "İktâ. Selçuklular", *DİA*, XXII, s. 47-49; A. K. S. Lambton, "Eqtâ", *ELI*, VIII, s. 520-533).

47 *Câmegîyât*, Farsçada "elbise, giysi" anlamına gelen *câme* kelimesine "je" nispet eki getirilmek suretiyle yapılan ve "elbise ücreti" anlamına gelen *câmegî* kelimesinin çoğul şeklidir (F. Steingass, *age.*, s. 351). İstlâh olarak *câmegî* ve *câmegîyât* kelimesinin, Gazneliler ve Selçuklular zamanında asker ve resmi görevlilere yapılan nakdî ödemeleri ifade ettiği anlaşılmaktadır (Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 132; Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, s. 111; Hasan Enverî, *age.*, s. 91; Şemis Şerik Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 108-109; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 209). Kaynaklarda zaman zaman zikredilen *cerîde-i câmegîyât* (veya *defâtîr-i câmegîyât*), muhtemelen nakdî ödemelerle ilgili defterleri ifade etmiş olmalıdır (bkz. Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'u'l-tevârih*, s. 107; Necmu'd-dîn-i Kummî, *Târîhu'l-vuzerâ'*, s. 63, 89).

ödemelerini (*cerâyât-i havâşî*); aynı zamanda hazine (*hizâne*)⁴⁸, *rikâbhâne*⁴⁹, *ferrâşhâne*⁵⁰, *zerrâdhâne*⁵¹ ve diğer yerleri; aynı şekilde at, katır, [127b] deve, koyun ve diğer hayvanları, çok dikkatli bir şekilde kontrol etmeli, bir saat bile bu düşünceden gafil olmamalıdır. Kendisini bu işlerden mesul bilmelidir. Eğer bir taksirde bulunursa, hata ve kusur kendisine dönecektir. O -Allah temkinini daim eylesin!- her zaman, burada bahsedilen hususlara uygun hareket etsin.

İkinci Kısım Şudur: Aramızda bulunan birlik, sadakat ve adalet [128a] gereğince; bana ait olan ve (ileride ait) olacak olan mallar, benim *hâssama* ait hesap ve muameleler, bu cümleden; *el-furû'îyye*⁵², *el-mersûmu'd-dîvânî*⁵³, *el-mersûm 'âle'l-u'mmâl*

48 *Hizâne* (hazine), altın, gümüş, bakır cinsinden para ve kıymetli madenlerden elde edilmiş eşyaların toplanıp muhafaza edildiği yerdir (Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 107; *Siyaset-nâme*, Türkçe terc. Mehmet Kanar, İstanbul 2019 [= Nizâmü'l-mülk/Kanar], s. 351; Hasan Enverî, *age.*, s. 33; Şemîs Şerîk Emin, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 130-133; H. Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, s. 220-222; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011, s. 139; E. Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, s. 124-125).

49 İslam devletlerinde umumiyetle hükümdarın koşum, eyer ve binîş iskemlesi gibi at takımlarının muhafaza edildiği yer için kullanılmıştır (bkz. Hasan Enverî, *age.*, s. 249; J. Deny, "Rikâbdâr", *EP*, VIII, s. 529-531; J. Deny, "Rikâbdâr", *IA*, IX, s. 742-744; Abdülkadir Özcan, "Rikâbdâr", *DİA*, XXXV, s. 111-112).

50 Sultanların yatak ve hahırlarını sermek ve oda hizmetlerini yapmak gibi görevlerle birlikte, saray dışında da çadırların kurulması vazifesini yapan *ferrâş*ların sorumlu olduğu yere verilen isimdir (bkz. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Türkçe terc. A. Sait Aykut, II, İstanbul 2000, s. 743; G. Nuhoglu, *agt.*, s. 223-225; H. Palabıyık, *age.*, s. 223-224; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 202-205; Tahsin Yazıcı - Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA*, XII, s. 408-409). Delhi Türk Sultanlığı'nda sultanın seferlerde yanında götürdüğü çadırların tamamı da *ferrâşhâne* olarak anılmaktaydı (bkz. Umut Kansoy, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018, s. 332-333).

51 *Zerrâdhâne*, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Hârezmşâhlar, Eyyûbiler ve Memlûklerde silahların muhafaza edilip bakımlarının yapıldığı, silahlık, silahhane veya cephaneye için kullanılan bir terimdir (Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 8, 26; Hasan Enverî, *age.*, s. 143; G. Nuhoglu, *agt.*, s. 347; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 126; H. Palabıyık, *age.*, s. 201; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2018, s. 366-369).

52 Kaynaklarda *el-furû'îyye* hakkında açık bir bilgiye ulaşamamıştır. Bununla birlikte *furû'* kelimesinin "şube, dal, teminat, dolaylı, ek, ilave, fazladan; sabit ve belirli olmayan bir kaynaktan gelen gelir, ek gelir" gibi anlamlardan (bkz. F. Steingass, *age.*, s. 924; 'Ali Ekber Dehhdâ, *Lugat-nâme*, XI, s. 17123) hareketle, *el-furû'îyyenin* "sabit ve düzenli olmayan gelirler" ve "ek gelirler"i ifade etmiş olması mümkündür. XII. yüzyılın başlarına ait resmî bir vesikada *el-furû'u'd-dîvânîyye* kaydına rastlanmaktadır (bkz. 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î - Muhammed Huseyn Suleymânî, "Şâhtâr-şinâsî-yi penc varak-i hisâb ez-sede-yi şîşom-i hicrî", s. 134).

53 *Mersûm* (çoğulu *merâsim*, *mersûmât*) kelimesi Orta Çağ İslam devletlerinin mali ve idari terminolojisinde; "imzalanmış, belirlenmiş, kararlaştırılmış, mukarrer", "ödeme, ücret, maaş", "âdet, âyin, gelenek", "hakim ya da vali tarafından sadır edilen mektup veya ferman", "devlet

*ve'n-nevvâb*⁵⁴, *el-esbâbu'l-hâssa*⁵⁵, *el-hedemât ve'l-fevâ'id*⁵⁶, *el-mu'âmelât fi'l-furûz 'âle'd-dîvânî't-tâci*⁵⁷ ve diğerlerini, o kardeşe -Allah ömrünü uzatsın!- sormak, belirlemek [128b], onun işaret ve icabetiyle ifa etmek gerekir. *Dîvân-i işrâf* ile ilgili, geçmişte, şu anda ve gelecekteki her şeyi belirlemeli, günler geçtikçe bizzat kendisi iktisap etmeli, anlama, öğrenme ve onu elde etmede, razı olunacak işleri yapmada ve onu çoğaltmak için çaba göstermede, tertip ve kaidesini bilmede, iyi olan her şeye izin vermeli, iyi olmayan her şeyi [129a] geri çevirmeli, daha sonra çıkarılacak payları ve eklenecek şeyleri tespit etmelidir. Tıpkı *dîvân* kâtiplerinin ödenekleri (*mersûm-i kuttâb-i dîvânî*)⁵⁸, *gulâmların* ve maiyyet mensuplarının maaş ve ödemeleri (*muşâheret*

tarafından hizmetli ve özellikle de askerlere her yıl maaşa ilave olarak verilen para" gibi pek çok farklı anlama gelmektedir. Bkz. Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, I, s. 4015; F. Steingass, *age.*, s. 1215; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s. 361, 372, 377, 381, 394, 397 (*mersûm*: "vesika, berat, tahrirat, irade, ferman"); Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s. 174 (*mersûm*: "tahsisat"); E. Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 80, 153 (*mersûm*: "maaş ve tahsisat"); E. Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, s. 52-55, 93, 95, 119 (*rusûm*: "vergi, devlete ait vergi, normal vergi"; *mersûm*: "vergi"). Daha bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Resim", *DİA*, XXXIV, s. 582-583. Metinde *el-mersûmu'd-dîvânînin* "*dîvâna* ait ödeme ve tahsisat"ı ifade etmiş olması mümkündür. *Mersûm* için daha bkz. Muntecebu'd-dîn Bedî' el-Cuveynî, *Atabetu'l-ketebe*, s. 48; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 401, 419.

- 54 *el-mersûm 'âle'l-u'nâmâl ve'n-nevvâbîn* "*âmil* ve *nâ'iblere* ait ödemeler" için kullanılmış olması muhtemeldir. Orta Çağ İslam devletlerinde mali işler, özellikle de vergi işleri ile ilgili memur anlamında kullanılan *âmil* (çoğulu *u'nâmâl*) için bkz. *el-Muhtârât min er-resâ'il*, neşr. Gulâm-Rizâ Tâhir - İrec Afşâr, Tahran 1378/1999, s. 400, 408, 409, 411; Muhammed b. 'Abdu'l-hâlik-i Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, neşr. 'Alî Rezevî Bihâbâdî, Tahran 1375/1996, s. 107-108; M. Fuad Köprülü, "Âmil", *İA*, I, s. 402-404; A. A. Duri, "Âmil", *EF*, I, s. 435-436; C. E. Bosworth, "Âmel", *EIr.*, I, s. 930-931; Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, III, s. 58-60.
- 55 *el-esbâbu'l-hâssa* hakkında kaynaklarda açık bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte kelimelerin sözlük anlamlarından hareketle, *el-esbâbu'l-hâssa*, "*hâssaya* ait mallar" şeklinde değerlendirmek mümkündür (*esbâb* için bkz. 'Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, neşr. Muhammed Mu'in - Seyyid Ca'fer Şehidî, II, Tahran 1377/1998, s. 2043; F. Steingass, *age.*, s. 47). XII. yüzyılın başlarına ait resmi bir vesikada *el-esbâbu'l-hâssa* kaydına rastlanmaktaysa da (bkz. 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î - Muhammed Huseyn Suleymânî, "Sâhtâr-şinâsi-yi penc varak-i hisâb ez-sede-yi şîşom-i hicrî", s. 130), belgedeki istilah anlamı açık değildir.
- 56 *el-hedemât ve'l-fevâ'id* hakkında kaynaklarda açık bir kayda rastlanamamıştır. Kelimelerin sözlük anlamlarından yola çıkarak, *el-hedemât ve'l-fevâ'id*, "*hayır ve hasenat işleri*" şeklinde değerlendirmek mümkündür. *Hedemât* (*hidmetin* çoğulu) ve *fevâ'id* (*fâ'idenin* çoğulu) için bkz. 'Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, VI, s. 9592, XI, s. 17231; Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, I, s. 1402; F. Steingass, *age.*, s. 450, 940.
- 57 *el-mu'âmelât fi'l-furûz 'âle'd-dîvânî't-tâci* ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kelimelerin sözlük anlamlarından hareketle, *el-mu'âmelât fi'l-furûz 'âle'd-dîvânî't-tâci*, "*dîvânî't-tâci*deki miras işlerine ait muameleler" şeklinde değerlendirmek mümkündür. *Furûz* ve *tâci* için bkz. 'Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, IV, s. 6166, XI, s. 17082-17083, 17119; F. Steingass, *age.*, s. 273, 924.
- 58 *Kâtib* (çoğulu *kuttâb*) ve *dîvân* kâtipleri için bkz. R. Sellheim - D. Sourdel, "Kâtib", *EF*, IV, s. 754-

u ikâmet-i hâşiyet u gulâmân u ashâb) ve diğer hizmetlilere ait tahsisat (*mersûm-i tabakatî*) gibi (giderler) *hâssaya* tahsil edilir. Bugüne kadar bu hususlarda bir tertip ve düzen olmamıştır. (Bu sebeple) öncelikle kardeşimle -Allah onu korusun!- bir araya gelsin, onu bu konularda bilgilendirsin ve gerekenleri yerine getsin. Zira benim nezdimde bunun bir nizamı yoktur [129b] ve bana göre ciddi şekilde tertipsizdir. Herkese ödenecek payı bizzat kendisi düzenlemelidir. Böylelikle bu durum bir açıklığa ve düzene kavuşmuş olur. Eğer bu ödemelerde beş dirhem (*direm*)⁵⁹ gümüş bir yerden eksik kalırsa, maaş ve ödemelerden sonra tahkikat yapılır ve bu durum itibar, namus ve haysiyette ortaya çıkar. Allah’a hizmet eder gibi, işin her yönüyle ilgilenmelidirler. Burada daha uygun ve daha çok tercih edilen bir yöntem de, [130a] bir *mutemedîn* (*mu’temedî*)⁶⁰ bu durumu açığa çıkarmakla görevlendirilmesidir. Muamele bu şekildedir.

İşin tertibi ve kaidelerin yapısıyla ilgili şeyler hususunda (kendisinden) beklenen odur ki, (o) bütün himmetini ve niyetini bu işe hasretmelidir. “*Amelu men tabbe li-men habbe*” (sevdiği kişi için özveriyle çalışma) (şiarını) yerine getirmelidir! Günün vazifesi olan önemsiz bir iş dahi övgüye değerdir; (sadece) işin makbulü değil. Asıl olan onun gayretinde olmak ve uygulanacak usul ve fazlalığı belirlemektir. Fazla da gelse az [130b] da gelse, ona göre hüküm vermek gerekir. Fazla gelirse, vakte ve insanlara göre; hem mutfak (*matbah*)⁶¹, hem *şarâbhâne*⁶², hem de *beytu’l-hubâba*⁶³ ve maiyetten her birine, birer ikişer kişi olarak bu kaide üzere görevlendirmek lazımdır.

757; Bert Fragner, “Kâtib”, *EP*, IV, s. 757-758; M. S. Küçükaşcı, “Kâtib”, *DİA*, XXV, s. 49-52. Krş. Keykâvus b. İskender, *Kâbûs-nâme*, s. 209.

59 İslam devletlerinde ağırlık ölçüsü ve gümüş para için kullanılan bir terimdir (*el-Muhtârât min er-resâ’il*, s. 73; Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *DİA*, IX, s. 368). Metinde “beş *dirhem* gümüş bir yerden eksik kalırsa” deyiimi ile “çok az miktarda bir gümüş eksik kalsa dahi, bu durumun ileride bir şekilde ortaya çıkacağı” kastedilmiştir.

60 *Mu’temed*, sözlükte “güvenilir, itimat edilir; sayman” anlamlarına gelmektedir (bkz. M. Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 1362. Krş. Keykâvus b. İskender, *Kâbûs-nâme*, s. 52; *el-Muhtârât min er-resâ’il*, s. 451, 457).

61 Arapça bir kelime olan *matbah*, mutfak anlamına gelmektedir (bkz. Nizâmu’l-mulk/Köymen, neşr., s. 137; İbn Bibi, *el-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-umûri’l-Alâ’iyye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956 [= İbn Bibi/Erzi], s. 71, 140, 153, 203, 381, 386; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *el-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-umûri’l-Alâ’iyye [Selçuknâme]*, Ankara 2014 [= İbn Bibi/Öztürk], s. 101, 167, 181, 227, 380, 384; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab‘-i Reşîdî*, neşr. Muhtebâ Mînovî - İrec Afşâr, Tahran 2536/1977, s. 139-143).

62 *Şarâbhâne*, sarayda sultanın içeceklerinin muhafaza edildiği yerin adıdır (*el-Muhtârât min er-resâ’il*, s. 163; E. Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 137).

63 *Habb* kelimesinin Arapçada “tohum”, “tane” ve “hububat” anlamlarına gelmesinden hareketle (F. Steingass, *age.*, s. 409-410), *beytu’l-hubâbın* “depo”, “anbar” veya “hububat anbarı” olması mümkündür.

Bunun nasıl yapılacağını izah etmek (burada) yersiz ve gereksizdir. Ancak bu kadarı söylenmiştir. Bu usul daha uygun olmalıdır. Yarının planlamasını bugünden yapmalıdır. Malların seçimi ve kaliteli olması için [131a] gayret etmelidir. Her vakit, yeterli sayıda ve güvenilir görevli bulundurmalıdır. Meclis sofrasına (*h'ân-i meclis*)⁶⁴ temiz eşyalar koyup yiyecek ve içeceklerin sofraya dizilmesi için, işinin ehli seçkin bir âmir (*kâr-fermâ*) görevlendirmelidir. Kalabâh, daha fazla (çalışanın orada) bulunmasını gerektirir. Ayakta duranlara, bilhassa da yabancılara, ilgisiz kalınmamalıdır.

At, katır ve deve gibi hayvanların bakımına ihtimam gösterilmelidir. Bahar mevsiminde [131b] mecburen sefer yapmak gerekmektedir. Bugün bakımlarına ihtimam göstermezlerse, yarın buna ihtiyaç duyarlar. Hayvanların sayısını bilmelidirler. Ne gerekliyse onu tedarik etmelidirler. Nerede olurlarsa olsunlar, ellerindekilere iyi bakmalıdırlar; özellikle de yük hayvanlarına. Gerekli şeyleri tedarik etmeli, elbise (*câme*)⁶⁵, alet (*âlet*) ve benzeri şeylerin bakımını zamanında yapmalı ve bunu düşünmelidirler. [132a] Sefer hazırlıklarını; yolculuk araç gereçleri (*raht u boneh*), çadır (*haym*)⁶⁶, otağ (*hargâhât*)⁶⁷, *rikâbhâne*, *ferrâşhâne*, *matbah*, *şaraphane* ve *zerrâdhâne* gibi her şeyi kontrol etmelidirler. Var olan şeylerin korunması ve tamir edilmesinden geri durmamalı, olmayan şeylerin de çaresine bakarak, onu tedarik etmekle meşgul olmalıdırlar.

64 *H'ân-i meclis*, sultanın meclis sofrasını ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir. Bu sofralara kaynaklarda *bezm* gibi farklı isimlerle de rastlanmaktadır (bkz. Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 128, 137; Nizâmü'l-mülk/Kanar, s. 206-209; İbn Bibî/Erzi, s. 408, 450, 497, 504, 525; İbn Bibî/Öztürk, s. 401, 467, 477, 482, 499).

65 *Câme*, Farsçada “elbise”, “giysi” anlamına gelmektedir (F. Steingass, *age.*, s. 351; M. Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 208). Gazneliler ve Selçuklular döneminde hükümdara ait elbiseler ile devlet adamları ve emîrlere verilecek elbise ve hil'atlerin bakımını ve muhafazasını yapan görevliye *câmedâr*, bu elbiselerin muhafaza edildiği yere de *câme'hâne* denilmekteydi (Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 111; Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 142, 223, 227-228, 264, 309; Hasan Enverî, *age.*, s. 26-27; G. Nuhoğlu, *agt.*, s. 205-206; H. Palapıyık, *age.*, s. 222-223; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 95-99; Aydın Tanerî, “Câmedâr”, *DİA*, VII, s. 45).

66 David Durand-Guédy, “The Tents of the Saljuqs”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. D. Durand-Guédy, Leiden - Boston 2013, s. 149-189; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Âlâmetleri*, Ankara 2007, s. 205-217; Nebi Bozkurt, “Çadır”, *DİA*, VIII, s. 158-162.

67 *Hargâh* (çoğulu *hargâhât*), büyük çadır anlamında olup genellikle hükümdar çadırını ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir (bkz. Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 152; İbn Bibî/Erzi, s. 136, 648-649; İbn Bibî/Öztürk, s. 164, 597-598). *Hargâh* için daha bkz. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, s. 420, 530; Hasan Enverî, *age.*, s. 35; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Âlâmetleri*, s. 205, 209-210; David Durand-Guédy, “Khargâh: An Inquiry into the Spread of the ‘Turkish’ Trellis Tent within the Abbâsîd World up to the Saljûq Conquest (Mid Second/Eighth-Early Fifth/Eleventh Centuries)”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 79/1, 2016, s. 57-85.

Hizmetle görevlendirilenlere maaş ve başka ödemeler vardır. Birine çok, [132b] başka birine daha az verilebilir. Bazılarının gece gündüz ayakta ve hizmete hazır olması gerekirken, bazıları iki ay kadar orada bulunmazlar. Onların maaşlarına icap ettiği üzere karar verilir. Kaideler korunur. Birkaç kişi (vardır) ki *hâciblik*⁶⁸ görevi onların uhdesine verilmiştir. Bunun gereği olarak, ben onları daha yakındaki hizmet ve işlerle görevlendiriyorum. İçeceklerden sorumlu görevli (*nûşteğîn*)⁶⁹, hizmetliler ve küçük büyük *gulâmlar*⁷⁰ bu cümledendir. Buna ihtimam ve itina gösterilmelidir.

Atlı (*suvâr*) ve piyade (*piyâde*) askerlerden (*mutecende*)⁷¹ birkaç muhafız (*pâsbânân*), [133a] bir görev çıktığında gidebilmeleri için, gündüz *rikâb* hizmetinde olmalı veya sarayın (*serây*) kapısında beklemelidirler; yine ansızın ata binmeleri gerektiğinde,

68 *Hâcib*, Orta Çağ İslam devletleri saray teşkilatında, hükümdar ile büyük *dîvân*, devlet adamları ve halk arasındaki iletişimi sağlayan görevlidir. Selçuklularda, sultanların yanı sıra vezirlerin de *hâcib*lerinin olduğu bilinmektedir (Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 111-112; Keykâvus b. İskender, *Kâbûs-nâme*, s. 62; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 251; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 33-34, 79-80; Hasan Enveri, *age.*, s. 20, 28-32; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Ankara 1981, s. 198-210; G. Nuhoğlu, *agt.*, s. 183-190; H. Palapıyık, *age.*, s. 184-190; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, Ankara 2006, s. 95-97; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 51; M. Fuad Köprülü, "Hâcib", *İA*, V/1, s. 30-36; Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV, s. 508-511).

69 *Nûşteğîn* kelimesinin anlamı muğlaktır. Farsçada "içme, içecek" anlamına gelen *nûş* (bkz. F. Steingass, *age.*, s. 1434; 'Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, XV, s. 22844-22845) kelimesi ile eski Türk devletlerinde hükümdarın erkek çocukları ve hanedan üyesi prensler için kullanılan *tegin* (*tigin*) unvanının (bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 48-49; C. E. Bosworth, "Tigin", *EF*, X, s. 480; Ömer Soner Hunkar, "Tegin", *DİA*, XL, s. 312) birleşmesinden oluşması mümkündür. Kaşgarlı Mahmûd'un verdiği bilgilerden, *tegin* unvanının XI. yüzyılda "köle" anlamında da kullanıldığı anlaşılmaktadır (*Dîvânü lügâti't-Türk*, Türkçe terc. Besim Atalay, I, Ankara 1985, s. 355, 413-414). Buradan hareketle kelimenin "içeceklerden sorumlu köle, gulâm" anlamı taşıması muhtemeldir (bkz. Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 70, 107-108, 190, 229, 378-380, 394-399, 407, 442, 526-528, 610). Nûşteğîn'in Gazneliler zamanında *gulâmlar* için şahıs adı olarak da kullanıldığı görülmektedir (bkz. Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 190, 421, 446).

70 *Gulâm*, İslam devletlerinde başta ordu olmak üzere, idare ve sarayda görev yapan köle veya esir kökenli kimseler için kullanılan bir terimdir. Uygulama, esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, aldıkları eğitim sonrasında başta ordu olmak üzere çeşitli devlet işlerinde istihdam edilmesi esasına dayanmaktadır (Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 107, 110-112; Nizâmü'l-mülk/Kanar, s. 178-181; Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 252, 506; Keykâvus b. İskender, *Kâbûs-nâme*, s. 94; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 220; Hasan Enveri, *age.*, s. 41-42; G. Nuhoğlu, *agt.*, s. 307-316; E. Göksu, *Selçuklu'nun Mirası*, s. 11-105; H. Palapıyık, *age.*, s. 206-212; E. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 26-27; Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *DİA*, XIV, s. 178-180; Erdoğan Merçil, "Gulâm. İran", *DİA*, XIV, s. 180-184).

71 *Mutecende*, "asker" (bkz. İbn Bibî/Erzi, s. 584; İbn Bibî/Öztürk, s. 546; E. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 54, 169).

her an hizmete hazır bulunmalıdırlar. Akşam nöbet tutmalıdırlar. Güvenliğin sağlanması (ancak) bu şekilde mümkündür. Bir saat bile görev başından ayrılmamalıdırlar. Perdedâr (*perdedâr*)⁷², maiyet (*hâşiyyet*)⁷³, hizmetkârlar (*ferrâşân*)⁷⁴, *h'ân-sâlâr*⁷⁵, aşçı (*matbahî*)⁷⁶, *şarâbdâr*⁷⁷, *rikâbdâr*⁷⁸, *âhur-sâlâr*⁷⁹, ahır çalışanları (*ashâb-i*

72 *Perdedâr*, sarayda huzura kabul esnasında, sultanın oturduğu bölümdeki perdenin kaldırılması vazifesini yapan görevlidir. Perdenin kaldırılması, sultanın huzura kabul için gelenlere görüşme izni verdiği anlamına gelmekteydi (G. Nuhoglu, *agt.*, s. 199-200; H. Palapıyık, *age.*, s. 192-193; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 74).

73 *Hâşiyyet* (*hâşiyye*), “maiyet”, “hükümdar, devlet adamları ve emirlerin çevresinde bulunan kimseler” (bkz. F. Steingass, *age.*, s. 407).

74 *Ferrâş* (Farsça *ferrâşân*, *ferrâşûn*), hükümdarın yatak ve hahlarını seren, cadılarını kuran ve temizlik işlerini yürüten görevlidir (bkz. Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 152; G. Nuhoglu, *agt.*, s. 223-225; H. Palapıyık, *age.*, s. 223-224; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 202-205; Tahsin Yazıcı - Mehmet İpşirli, “Ferrâş”, *DİA*, XII, s. 408-409).

75 *H'ân-sâlâr*, Gazneliler ve Selçuklularda saray mutfağının ihtiyaçları ve yemeklerin hazırlanmasından sorumlu olan görevlidir (Hasan Enverî, *age.*, s. 213-214; H. Palapıyık, *age.*, s. 224-225; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 111; Aydın Taneri, “Hânsâlâr”, *DİA*, XVI, s. 47). *H'ân-sâlâr*ın aynı zamanda kurulan sofraların düzen ve tertip işlerini de yaptığı anlaşılmaktadır (bkz. İbn Bibî/Erzi, s. 203, 444; İbn Bibî/Öztürk, s. 228, 431). *Sâlâr* için bkz. Hasan Enverî, *age.*, s. 132.

76 *Matbahî*, aşçı ve mutfak çalışanlarını ifade etmek için kullanılan bir terimdir (bkz. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab'î-i Reşîdî*, s. 140, 148, 222).

77 *Şarâbdâr*, hükümdarın içeceklerinin muhafaza edildiği *şaraphaneden* sorumlu görevlinin unvanıdır. Sultanın eğlence meclislerinde sunulacak içeceklerin mesuliyeti de *şarâbdâr*ın üzerindeydi (Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 111; Nizâmü'l-mülk/Kanar, s. 197; Hasan Enverî, *age.*, s. 214-215; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, s. 35; H. Palapıyık, *age.*, s. 224; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 135).

78 *Rikâbdâr*, İslam devletlerinde daha ziyade ahırlarda, hükümdarın koşum, eyer, binîş iskemlesi gibi at takımlarını muhafaza eden görevlidir (bkz. Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 13; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 485; J. Deny, “Rikâbdâr”, *EP*, VIII, s. 529-531; J. Deny, “Rikâbdâr”, *İA*, IX, s. 742-744; Abdülkadir Özcan, “Rikâbdâr”, *DİA*, XXXV, s. 111-112).

79 *Âhur-sâlâr*, hükümdar atlarının bulunduğu has ahırlardan sorumlu görevlilerin başı için kullanılan unvandır. Türk ve İslam devletlerinde *emîr-i âhur* veya *mîr-âhûr* şeklinde de kullanılmıştır (bkz. Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 312; Hasan Enverî, *age.*, s. 209-210, 212; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 37, 83; H. Palapıyık, *age.*, s. 203; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 82-89; İ. H. Uzunçarşılı, “Mirâhûr”, *İA*, VIII, s. 347-350; C. E. Bosworth, “İstabl. IV. Persia”, *EP*, IV, s. 217; Abdülkadir Özcan, “İstabl”, *DİA*, XIX, s. 203; Abbas Sabbag, “Mirâhûr”, *DİA*, XXX, s. 141).

*ıstabl*⁸⁰, [133b] katır (*bagl*) ve deve bakıcıları (*şârbân*)⁸¹ ve diğerleri ile kapıcılar (*derbân*)⁸², aldıkları ücret cihetiyle, her türlü bahane ve kusurdan uzak durarak çalışmalıdırlar. Hiç kimse görevinin başından bir saat bile ayrılmamalıdır. Aksini yaparak görev yerinden ayrılanlar gönderilmeli, yerlerine başkaları getirilmelidir.

Ve düzen şöyle kurulmalıdır: İlk olarak, namazı burada kılacağı için, sabah erkenden, kusursuz bir şekilde hazırlık yapılmalıdır. Hizmetçiler, o gelinceye kadar, sarayın her yerini, dışını, içini, dış kapı ile saray arasındaki geçiş yolları (*dehlîz*)⁸³ [134a] ve saray kapısını (*der-i serây*) temizlemeli ve elbiseler hazır etmelidir. Eğer gece biri burada uyumuşsa, saygıyla, abdest ve taharet için gerekli suyu ve namaz yerini hazır hâle getirmelidir.

O vakit, gelip gidenlere, sarayın önündeki atları uzaklaştırarak yolu açmak için birisini görevlendirmelidir. Tanınmış (*ma'rûf*) kimselerin atı, yakında inmeleri ve giderken de yakında binebilmeleri için öne çekilmelidir. [134b] Güvenilir birisi, bu işi düzenlemek için ayakta beklemeli, halkı selamlamalı, gelen konuklara uygun yerler göstermeli ve “filan geldi”, “filan oturdu” diye haber vermelidir. Eğer ben dışarıya geç çıkarsam, kapıda bekleyen varsa ve özür dilenmesi gerekiyorsa, özür dilemelidir. Muhafız (*pâsbân*)⁸⁴ ve kapıcı (*derbân*), kimin içeriye girebileceği ve kimin

80 *Istabl* kelimesinin aslı, halk Grekçesinde “ahır” anlamına gelen *stablon* (*stablion*, *staulon*; Latince *stabulum*) olup Gassânîler döneminde “saray ahır” karşılığında Arapçaya girmiştir. *Istabl* (veya *ıstabl-i hâss*) saray ahırları için kullanılan bir terimdir (bkz. Husâmu'd-dîn Hasan b. 'Abdu'l-Mu'min-i Hoyî, “Multemesât”, *Mecmû'a-yi Asâr-i Husâmu'd-dîn-i Hoyî*, neşr. Sugrâ 'Abbâs-zâde, Tahran 1379/2000, s. 148; Osman G. Özgüdenli - Alime Gül, “Selçuklu Anadolu'sunda At”, *Prof. Dr. Abdülkerim Özyayın'a Armağan*, ed. E. Altan - M. Kesik - M. Öztürk, İstanbul 2020, s. 635; S. Digby, “İstabl”, *EF*, IV, s. 213; C. E. Bosworth, “İstabl. IV. Persia”, *EF*, IV, s. 217; Abdülkadir Özcan, “İstabl”, *DİA*, XIX, s. 203). Metinde *ashâb-ı ıstabl* ile saray ahırlarında çalışan görevliler kastedilmiştir. Selçuklular döneminde saray ahırları ve saray ahırlarında çalışan görevliler için bkz. E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 82-89.

81 Bkz. G. Nuhoglu, *agt.*, s. 226-227.

82 *Derbân*, Selçuklu Devleti'nde sultanın sarayını koruyan ve nöbet tutan görevlilerdendir (bkz. Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 136; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 128; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 238-239).

83 Farsça bir terim olan *dehlîz*, “koridor, hol” gibi anlamlara gelmektedir (M. Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 674). Bunun yanında *dehlîz* tabiri, kaynaklarda hükümdar çadırı olarak da geçmektedir (bkz. İbn Bibi/Erzi, s. 195, 209, 220, 243, 424, 477, 524, 585-586, 614, 636, 667, 727; İbn Bibi/Öztürk, s. 219, 233, 243, 266, 415, 460, 499, 547, 570, 587, 612, 663; U. Kansoy, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*, s. 1255-1256). Metinde *dehlîz* kelimesi ile, muhtemelen sarayın dış kapısı ile saray arasındaki güzergâh ve geçiş yolları kastedilmiş olmalıdır.

84 *Pâsbân*, Gazneliler ve Selçuklular döneminde sarayı muhafaza etmekle sorumlu görevlilerden olup “gece bekçisi” olarak da tanımlanmaktadır (bkz. Nizâmü'l-mülk/Köymen, terc., s. 88-89; Nizâmü'l-mülk/Kanar, s. 205; *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 174; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 236-238; Hasan Enveri, *age.*, s. 127-128).

geri çevrileceği hususunda bilgilendirilmelidir. Benimle birlikte dışarıya gelen bir grup asker (*mutecende*), [135a] geri dönüş vakti, yiyeceklerinin hazır olmasını beklerler.

Saraya yaklaştığımızda, bu hâciblerden (*hâcibân*)⁸⁵ biri, bana kimin attan indirileceğini sormalıdır. Benim söylediğim şekilde, insanları hürmetle indirmelidirler. O vakit, yiyecek ve içecek ile meyve ve gül suyunun sunumu, konuklara yakışır bir şekilde yapılmalıdır. Reşîdu'd-devle'nin kendisi de, her şeyin emrettiği ve ondan öğrenildiği gibi (yapıldığından) emin olmalıdır. Temizlik suyu, leğen, [135b] ibrik, sabun, *aşnân*⁸⁶, temiz havlu ve benzeri şeylerin tertibi de aynı şekilde olmalıdır.

Eğer namaz kılmak isterlerse; taharet yeri, su, havlu, ayna, tarak ve namaz yerinin hazırlanması -her ne kadar Reşîdu'd-devle bu konuda henüz tecrübesizse de- emredilmelidir. Gece insanlar dönünceye kadar, sarayın ortasına bir meşale konulmalıdır. Her *dehlîz* ve geçiş yoluna da bir kandil konulmalıdır⁸⁷; öyle ki hiçbir yer [136a] karanlık kalmamalıdır. Orada bulunanlara layık, mum ve mumlar için gerekli taştan gereçler (mumluk), saf mum, şamdan ve temiz sofraya hazır edilmelidir. Birkaç tane halka şeklinde meşale ve diğer gereçler, birinin dışarıya çıkması gerektiğinde, beraberinde götürülmelidir. Eğer bazı kimseler burada kalırsa, gece onlarla ilgilenilmelidir. Kışın (kalacakları) ev, (ısınmak için) ateş, uyku kıyafeti; yazın ise su testileri [136b] ve buz ile onlara hizmet için bir hizmetkâr hazır bulundurulmalıdır.

Her makamda nöbetçiler (*novbetdârân*)⁸⁸ ve muhafızlar (*pâsbânân*) görevlendirilmeli ve hizmet nizamını sağlayıp nöbet değişimlerini düzenleyecek bir *nakîb*⁸⁹ tayin

85 Yukarıdaki ifadeden yola çıkılarak saray içerisinde birden fazla *hâcib* unvanlı görevlinin bulunduğu söylenebilir. Krş. Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV, s. 510.

86 Tuzlu yerlerde yetişen ve giyeceklerin temizlenmesinde kullanılan bir tür bitki (Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, I, s. 288).

87 Sarayın dış kapısı ile saray arasındaki güzergâh ve geçiş yollarının geceleri aydınlatılması anlatılmaktadır. XIV. yüzyıl başlarında İlhanlı Veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh tarafından Tebriz yakınlarında kurulan Rab'-i Reşîdî'de yer alan *dehlîz*lerin aydınlatılması ile ilgili örnekler için bkz. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, s. 167-169.

88 Kaynaklarda *novbetî* (çoğulu *novbetîyân*) olarak da geçen bu terim, saray muhafızları içinde yer alan saray nöbetçileri için kullanılmaktadır (bkz. Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 136; Hasan Enveri, *age.*, s. 248; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 238).

89 *Nakîb*, Orta Çağ İslam devletlerinde umumiyetle bir cemaat veya topluluğun büyüğü, başkanı, başkan vekili veya temsilcisi anlamlarında kullanılan bir ıstılahdır. Umumiyetle sultanın maiyetinde vazifeli, üst düzey sorumluları ifade etmek için kullanılan bir terimdir (Gülgin Uyar, "Nakîb", *DİA*, XXXII, s. 321). *Nakîb* unvanı, Gazneli ve Selçuklu askeri teşkilatında, muayyen

edilmelidir. Onlara, halka içtenlikle ve güler yüzlü bir şekilde, iyi hizmet etmeleri tembih edilmelidir.

Asıl konu şudur ki, (çalışanlardan) küçük büyük herkes, kardeşimin -Allah onu korusun!- huzurunda [137a], Nevruz (*novruz*)⁹⁰, Mihriğân (*mihricân*)⁹¹ ve her iki bayramda (*îyd*)⁹², hiçbir surette helâl ve harama tamah etmeyeceklerine, az ya da çok hiçbir şey istemeyeceklerine ve bir hak talep etmeyeceklerine dair yemin etmelidirler. Bu, onların (bazı) menfaatlerden tamamen mahrum kalacakları anlamına gelmez. Reşîdu'd-devle'ye, neyi uygun bulup izin vereceğini ve -insanların içinde rezil olmamaları için- neyi uygun bulmayacağını, önceden sormalıdılar. Bu, en mühim konudur. [137b]

Etraftan gelen elçileri (*resûlân*)⁹³ ve habercileri (*peykân*)⁹⁴, sarayın dışında veya içinde uygun bulduğu yerde (attan) indirmek, mektupları (*nâmehâ*) almak, ulaştırmak ve cevaplarını istemek, kaldıkları süre zarfında onlarla ilgilenmek, yol harçlıkları ve diğer tüm hususlarda gereken teveccühü göstermek ve bir an önce dönebilmeleri için gayret etmek gerekir.

Haûru'l-mulk Bozorc-omîd, -Allâh izzetini daim kılsın!- sürekli olarak benim *hâssa* gelir ve giderlerimi (*dahl u harc-i hâssa*)⁹⁵ kaleme alıp kontrol etmektedir ve benim

miktardaki askerin başındaki görevliler için de kullanılmıştır. Selçuklu Devleti'nde sultanın hizmet ve muhafızlığına memur 200 süvariden oluşan ve *mufrêdân* adı verilen bir süvari birliğinin olduğu, her elli süvarinin başına da bir *nakîb* tayin edildiği bilinmektedir (C. E. Bosworth - J. Burton-Page, "Nakîb", *EP*, s. 926; G. Uyar, "Nakîb", *DİA*, XXXII, s. 321-322). *Nakîb* için daha bkz. Fahr-i Mudebbir, *Âdâbu'l-harb ve ş-şecâ'a*, neşr. Ahmed Suheyli Hânsârî, Tahran 1346/1967, s. 276; Hasan Enverî, *age.*, s. 139-140; G. Nuhoglu, *agt.*, s. 333; G. M. Kurpalidis, *age.*, s. 144; H. Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, s. 241; U. Kansoy, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*, s. 206-207.

90 21 Mart'ta kutlanan yılbaşı bayramıdır (bkz. Şinasi Gündüz, "Nevruz", *DİA*, XXXIII, s. 60-61).

91 Fars kültüründe Mihr ayının on yedinci günü kutlanan çok eski bir bayramdır (bkz. Asker Behrâmî, *İran Bayramları*, Türkçe terc. Nihat Değirmenci, İstanbul 2016, s. 68-73; Cihan Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları", *Turkish Studies*, 5/4, 2010, s. 1412-1420).

92 Anlaşıldığı üzere burada Ramazan ve Kurban bayramları kastedilmektedir.

93 *Resûl*, elçi, haberci (bkz. Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 101; Nizâmü'l-mülk/Kanar, s. 167-171; Hasan Enverî, *age.*, s. 247-249; G. Nuhoglu, *agt.*, s. 135; Mehmet İpşirli, "Elçi", *DİA*, XI, s. 3).

94 *Peyk* kelimesi Farsçada haber ve mektup getirip götüreren görevli için kullanılmıştır (Nizâmü'l-mülk/Köymen, terc., s. 63; Hasan Enverî, *age.*, s. 190; Erdoğan Merçil, "Peyk", *DİA*, XXXIV, s. 262).

95 Bkz. *el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 412, 450; Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, s. 118.

hâssama ait [138a] muamelelerin malî hesaplarının (*istîfâ-yi mu'âmelât-i hâssa*) yürütülmesi onun uhdesindedir. Yine, diğer kâtiplerin (*debîrân*) yapacağı *dîvân-i işrâf* işleri de onun hükmü altında olacaktır. Böylece, bundan sonra ittifakla aziz bir kimse (bu göreve) tayin edilmiş olur; o iyi bir yardımcı olacaktır. Reşîdu'd-devle'ye ve bana, onun makamı iyi bir tamamlayıcı olacaktır. (O), bu âdete aynı şekilde dikkat eder ve beratlar (*berevât*) yazar. Reşîdu'd-devle de, aslına uygun olduğunu onaylar⁹⁶. [138b] O (Hatîru'l-mulk), hayatı çok iyi bilir, nasihatlerden ve kışkırtılmaktan (yönlendirilmekten) müstağnidir. Özellikle yüce dîvândan (*dîvân-i âlî*)⁹⁷ ve buradaki hiçbir yerden ayrılmaz. Bütün yeryüzünde her ne olup biterse Reşîdu'd-devle'ye haber verir. Onun (Reşîdu'd-devle) her gün benim sarayımda, selamet bir şekilde *dîvânda* bulunacağını nereden bileyim; dünyevi ve diğer işlerde, (*dîvânda*) hazır bulunmazsa (bu işlere) yabancı kalır. O vakit, Hatîru'l-mulk⁹⁸ gelir ve o gün ne olduğunu, ne yaptıklarını haber verir. [139a] Kimi çağırmak lazım, filan kimseyle ilgili ne şekilde hüküm vermek gerekir, filan kimsenin işini nasıl görmek icap eder diye (bilgi verir). Bu muvafakat sayesinde işler daha iyi yürür. Reşîd[u'd-devle]'nin yokluğunda, birisinin bir işi olur ve *dîvânda* görüşülürse, o (Hatîru'l-mulk) bu işle meşgul olur ve (hiçbir şey) Reşîd[u'd-devle]'nin bilgisinden gizli kalmaz. Bundan sonra ben, kendisini ona (Reşîdu'd-devle) havale ediyorum ve bütün işlerin sorumluluğunu ona bırakıyorum, -*İnşallâhu te'âla*-.

Şu an için akla gelenler, bu [139b] yazılan fasıllardan ibarettir. O (Reşîdu'd-devle), bütün bahane ve kusurlardan uzak olsun. Yüce Allah onun, benim ve bütün Müslümanların hayrına ve salahına olan her işte tevfiğ versin! İki dünyada bereket, saadet ve güzel akıbet nasip etsin! O, minneti, varlığı, lütfu ve fazlı ile, istenenlerin en hayırlısı ve sual edilenlerin en faziletlisidir.

(Bu risale) 506 yılı Şa'bân ayının yirmisinde [9 Şubat 1113] yazıldı. Allah'a hamd, efendimiz (Hz.) Muhammed'e, ailesine, yakınlarına, kabilesine, ashabına ve hidayet olmuş imamlara salât u selâm olsun!

96 Metinde, *berât*ların (*berevât*) aslına uygun olduğunun *nişân* (alâmet) ile onaylanması kastedilmektedir. *Nişân*, “bir şeyi belli etmek için üzerine alâmet koymak” anlamına gelen Farsça bir kelimedir (Erhan Afyoncu, “Nişancı”, *DİA*, XXXIII, s. 156).

97 Yazmada *dîvân-i âlî* şeklinde yazılmıştır. *Dîvân-i a'îâ* yerine, hatalı olarak *dîvân-i âlî* şeklinde yazılmış olması muhtemeldir.

98 Yazmada “*Hatîru'd-devle*” yazılmıştır. İsmi daha önce zikredilen “*Hatîru'l-mulk Bozorc-omîd*” yerine (*Mecmû'â*, vr. 137b), sehven “*Hatîru'd-devle*” yazılmış olmalıdır.

IV. Değerlendirme

Yukarıda kısaca tanıtımını yaparak metnini ve tercümesini verdiğimiz risalenin ne zaman, nerede ve kim tarafından kaleme alındığı bilinmemektedir⁹⁹. Müellif hakkındaki yegâne bilgimiz, risalede adı zikredilmeyen bir hükümdarın (*sultân-i şâhânşâhî*) büyük *dîvân*ında (*dîvân-i a'lâ*) görev yapmış olmasıdır¹⁰⁰. “506 yılı Şa'bân ayının yirmisinde (9 Şubat 1113) yazıldı” şeklindeki istinsah kaydından, risalenin 506/1113 yılından önceki bir tarihte telif edildiği anlaşılmaktadır. Esasen metnin dil ve imla özellikleri de, risalenin muhtemelen XI. yüzyılın ikinci yarısında telif edildiğini göstermektedir.

Burada risalenin muhtevasına kısaca değinmekte fayda vardır. Risale bir giriş ve iki kısımdan (*kısm*) oluşmaktadır. Girişte müellif, kendisi ile (Reşîdu'd-devle) Fenâ Husrev b. Mâfine arasındaki dostluk ve yakınlığın kardeşlik derecesinde olduğunu belirttikten sonra, onun güzel özelliklerini zikretmiş ve ondan gördüğü dostluk ve yardıma binaen de, kendisine yardımcı olmak için iki kısımdan oluşan bu risaleyi (*zîkr*) kaleme aldığını kaydetmiştir.

Müellif, risalenin birinci kısmına (*kısm-i evvel*), kendisinin sultanın büyük *dîvân*ında çalışmakta olduğunu belirterek başlamış; güvenilir *nâ'ib*leri ve emin bir kâtibî hesapların korunması ve kaydedilmesi işiyle görevlendirdiğini, yine liyakatli bir *nâ'ib*i de bu işle vazifelendirdiğini belirtmiştir. Müellif daha sonra, Fenâ Husrev'e bazı nasihatlerde bulunarak, ondan; *dîvân*daki hesap ve muamelelerin iç yüzünü bilmesini, işlerden layıkıyla haberdar olmasını, düzenin korunmasına gayret etmesini, *mücmel* ve *mufassal* defterleri gözünün önünde bulundurmasını, bilmediği konularda kendisine danışmasını, yapılacak işlere ve hesaplara daima dikkat etmesini, görevlilerin hangi işlerle uğraştığından haberdar olmasını, çalışanların vazifelerini yerine getirip getirmediğini kontrol etmesini, hesaplar üzerine çalışan *dîvân-i işrâf nâ'ib*lerini isimleriyle tanımasını, işlerini şevkle yapmaları gerektiğini onlara öğretmesini, işlerin kontrolü ve muamelelerin durumundan daima haberdar olmasını, gece yapılması gereken bir görev varsa yaptırmasını, *dîvânda* kaç kâtip olduğunu, her birinin ne işle meşgul bulunduğunu ve kimin hangi işe uygun olduğunu *dîvâna* bildirmesini, ülke ile ilgili hesapları, *hâs* arazileri, memâlik-i mahrûsanın arazi defterlerini, *iktâ*'ve maaş defterlerini, maiyet mensuplarının ücret ve ödemelerini, *hazîne*, *rikâbhâne*, *ferrâşhâne* ve *zerrâdhâne* ile ilgili işler ile hükümdarın at, katır, deve ve koyun gibi hayvanlarını çok dikkatli bir şekilde kontrol etmesini

99 Muctebâ Mînovî, risâlenin ilk sayfasının eksik olduğu düşüncesindedir (“Ez-hizâ'in-i Türkiye I”, s. 65).

100 Bkz. *Mecmû'â*, vr. 123a.

istemiştir. Yine, kendisini bütün bu işlerden sorumlu görmesini, eğer herhangi bir konuda bir taksirde bulunursa, hata ve kusurun mutlaka kendisine döneceğini belirtmiştir.

Müellif, risalenin ikinci kısmına (*kısm-i sâni*), Reşîdu'd-devle (Fenâ Husrev b. Mâfine) ile arasındaki dostluk gereğince; kendisine ait olan ve ileride kendisine ait olacak olan bütün mallar ve kendi *hâssa* gelirlerine ait hesap ve muamelelerde Fenâ Husrev'e danışılarak hareket edilmesini istemiştir. Buna karşın Fenâ Husrev'den de; *dîvân-i işrâf* ile ilgili her şeyi belirlemesini, işleri iyice öğrenebilmek için çaba harcamasını, *dîvân* kâtiplerinin ödenekleri ve *gulâm* ve maiyet mensuplarının ödemeleri gibi giderler hususunda azami dikkat göstermesini, işlerin tertibi hususunda dikkatli olmasını, önemsiz gözüken sıradan bir işi dahi dikkatle yapmasını, mutfak, *şarâbhâne*, *beytu'l-hubâb* ve maiyetten her birine birer ikişer kişi görevlendirmesini, işlerin planlamasını önceden yapmasını, malların seçimi ve kalitesine dikkat etmesini, yapılması gerekli işler için daima yeterli sayıda ve güvenilir görevli bulundurmasını, sultanın meclis sofrasının hazırlanması için işinin ehli birini görevlendirmesini, sultanın meclisinde düzeni sağlamasını, hükümdarın at, katır ve deve gibi hayvanlarının bakımının zamanında yapılıp yapılmadığını denetlemesini, sultanın hayvanlarının sayısını bilmesini, elbise, alet vb. şeylerin bakımıyla ilgilenmesini, sefer hazırlıklarını zamanında yapmasını, yolculuk araç ve gereçleri, çadır, otağ, *rikâbhâne*, *ferrâşhâne*, *matbah*, *şarâbhâne* ve *zerrâdhâne* gibi her şeyi kontrol etmesini, var olan malzemeyi muhafaza edip bakımını zamanında yaptırmasını, eksik malzemeyi ise tedarik etmesini, hizmetlilerin maaş ve ödemelerine dikkat etmesini, maaşlar ile ilgili gerektiği gibi karar vermesini, *hâcibler*, hizmetliler ve *gulâmlara* ihtimam göstermesini, atlı ve piyade askerlerden birkaç muhafızı daima sarayın kapısında hazır bulundurmasını, görevlilere akşam nöbeti tutturmak suretiyle güvenliği sağlamasını, *perdedâr*, maiyet mensupları, hizmetkârlar, *h'ân-sâlâr*, aşçı, *şarâbdâr*, *rikâbdâr* ve *âhur-sâlâr* ile ahır çalışanları, katır ve deve bakıcıları ve kapıcıların vazifelerini iyi bir şekilde yapmalarını sağlamasını, görevlilerin vazifelerinin başında bulunmalarını temin etmesini, bu hususta ihmali olanları göndererek yerlerine yenilerini tayin etmesini, sarayda düzeni sağlamasını, sabahları erkenden kusursuz bir şekilde hazırlık yaptırmasını, sarayın her yerini temizletmesini, gece sarayda uyuyan misafirler için ihtiyaç duyulan şeyleri hazırlatmasını, saraya gelecek misafirleri uygun bir şekilde karşılatmasını, misafirler için ihtiyaç duyulan şeyleri hazır bulundurmasını, geceleri sarayın ve saray yollarının aydınlatılmasını sağlamasını, nöbetçi ve muhafızlar görevlendirerek güvenliği tesis etmesini, bu işi düzenleyecek bir *nakîb* tayin etmesini, halka güler

yüzlü bir şekilde hizmet edilmesini sağlamasını, çalışanlara; Nevruz, Mihriğan, Ramazan ve Kurban bayramlarında hiç kimseden, hiçbir surette, hiçbir şey talep etmeyeceklerine dair yemin ettirmesini, elçilerin getirdikleri mektupları almasını, gerekli cevapları elçilere vermesini ve elçilerle ilgilenmesini istemiştir. Müellif, ikinci kısmın sonlarında, Reşidu'd-devle (Fenâ Husrev)'den; daha önce kendisinin *hâssa* gelir ve giderlerini kaleme alıp kontrol eden ve *hâssa* gelirlerine ait hesapları yürüten Hatîru'l-mulk Bozorc-omîd'i kendine yardımcı tayin etmesini isteyerek, onun Reşidu'd-devle ve kendisi için iyi bir tamamlayıcı olacağını, *dîvân*da ve sarayda her ne olup biterse Reşidu'd-devle'ye haber vereceğini ve bu sayede işlerin daha iyi yürütüleceğini belirtmiştir. Müellif, bütün işlerin sorumluluğunu Reşidu'd-devle'ye bıraktığını belirterek, başarı dilekleri ve dua cümleleri ile risaleye son vermiştir.

Metnin incelenmesinden de anlaşıldığı üzere, müellif, “şâhların şâhi sultan” (*sultân-i şâhânşâhî*) unvanıyla zikrettiği, ancak adını vermediği bir hükümdarın büyük *dîvân*ında (*dîvân-i a'lâ*) yüksek bir vazifeye getirilmiştir. Bu sebeple de, eski vazifelerinin bir kısmını “Reşidu'd-devle” lakabıyla zikrettiği Fenâ Husrev b. Mâfine'ye, bir kısmını ise onun yardımcılığına getirilmesini tavsiye ettiği, eski yardımcısı “Hatîru'l-mulk” (veya “Hatîru'd-devle”) lakaplı Bozorc-omîd'e devretmiş, işlerin düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için de, kendi tecrübelerine dayanarak bu risaleyi kaleme almıştır.

Yaptığımız taramalarda, risalede “Reşidu'd-devle” lakabıyla da zikredilen Fenâ Husrev b. Mâfine¹⁰¹ ve “Hatîru'l-mulk” (veya “Hatîru'd-devle”) lakabıyla zikredilen Bozorc-omîd (Buzurg-umîd)¹⁰² hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır¹⁰³. “Fenâ Husrev”, “Reşidu'd-devle”, “Hatîru'l-mulk/Hatîru'd-devle” ve “Bozorc-

101 *Fenâ Husrev* (Farsça *Penâh-Husrev*, Arapça kaynaklarda *Fennâ Husrev*), İran coğrafyasında kullanılan Farsça bir şahıs adıdır. Bkz. Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895, s. 90, 240 (*Panâh-xusrau*). *Mâfine* adının, “ayın korumasında olan” anlamına gelen *Mah-penah* (*Mâh-penâh*) adıyla ilişkili olması mümkündür (F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 187. *Mâhpanâh*, Arapça kaynaklarda *Mâfânâh*).

102 “Büyük ümit sahibi” anlamına gelen ve İran coğrafyasında kullanılan Farsça bir şahıs adıdır. Bkz. F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 360 (*Buzurgumîd*).

103 Büveyhî hükümdarı 'Adudu'd-devle'nin (978-983) Fenâ Husrev (Penâh-Husrev) ismini taşıdığı bilinmekteyse de, risalede geçen *Reşidu'd-devle* *Fenâ Husrev b. Mâfine* ile herhangi bir ilgisinin olmadığı açıktır. Yine Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'ın (1044-1048) vezirliğini yapan Ebû Mansûr Behrâm b. Mâfine'nin (öl. 433/1041) de (bkz. Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 398), risalede zikredilen *Fenâ Husrev b. Mâfine* ile bir ilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan *Bozorg-omîd* (*Buzurgumîd*) adını taşıyan üç tarihî şahsiyetin varlığı bilinmekteyse de (bkz. F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 360), bu şahsiyetlerin risalede bahsi geçen *Hatîru'l-mulk Bozorg-omîd* ile herhangi bir ilişkisinin olmadığı görülmektedir.

omîd (Buzurg-umîd)” gibi isim ve lakapların Büveyhîler döneminde sıklıkla kullanıldığı bilinmekteyse de¹⁰⁴, gerek risalenin dil ve yazım özellikleri, gerekse aşağıda ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz *sultân* ve *şâhânşâh* unvanlarının bir arada kullanılmış olması, bizi Büveyhîler devrinden ziyade XI. yüzyılın ikinci yarısına, yani Büyük Selçuklular devrine götürmektedir.

Burada karşımıza çıkan en önemli soru kuşkusuz risalenin ne zaman ve hangi coğrafyada kaleme alındığı meselesidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, maalesef bu hususta risalede açık bir kayıt yer almamaktadır. Bu durumda metinde zikredilen unvan ve ıstıhlara odaklanmak yerinde olacaktır. Müellifin, eserinin birinci kısmında yer alan “ben ki şâhların şâhı sultânın (*sultân-i şâhânşâhî*) -Allah onu yüceltsin!- büyük *dîvân*ının (*dîvân-i a'lâ*) hizmetinde çalışmakta olan bir kulum”¹⁰⁵ ifadesi, bize bu hususta önemli bir ipucu vermektedir. Bu durumda *sultân-i şâhânşâhî* unvanının hangi hükümdar veya devleti işaret ettiği sorusuna cevap aramak gerekecektir. Bilindiği gibi *sultân* unvanı ilk defa Gazneli Mahmûd (998-1030) için, devrin kaynaklarında yaygın olarak kullanılmıştır¹⁰⁶. Bununla birlikte, kelimenin İslam dünyasında siyasi bir unvan olarak yayılması ancak Selçuklular zamanında olmuştur¹⁰⁷. Unvan, sikkeler üzerinde ilk defa Selçuklu Devleti’nin kurucusu Tuğrul Bey (1040-1063) adına 435/1043-44 yılında Hemedân’da bastırılan bir sikkede *es-sultânü’l-mu‘azzam* şeklinde kullanılmıştır¹⁰⁸. Yine İsfahân şehrinin mahallî hâkimi Ebû Mansûr Ferâmurz’un da 434/1042-43 yılından itibaren sikkelerinde Tuğrul Bey’in adını *es-sultânü’l-mu‘azzam* unvanı ile zikrettiği görülmektedir¹⁰⁹. Tuğrul Bey’in bu unvanı, kısa süre sonra Abbâsî Halifesi el-Kâ’im bi-Emrillâh (1031-1075) tarafından da tasdik edilmiştir¹¹⁰. 449/1058 yılında Bağdat’a giren Tuğrul Bey, bizzat Halife el-Kâ’im bi-Emrillâh tarafından tahta oturtularak *sultânü’l-*

104 Muctebâ Minovî, “Ez-hizâ’in-i Türkiye I”, s. 67.

105 Bkz. *Mecmû‘a*, vr. 123a.

106 ‘Abdu’l-Hayy Habîbî, “Kelime-yi Sultân”, *Âryânâ*, XXIX/5, 1350/1971, s. 80-82; C. E. Bosworth, “The Titulature of the Early Ghaznavids”, *Oriens*, XV, 1962, s. 210-233; ‘Alî Ekber Dehhodâ, *Lugal-nâme*, IX, s. 13721-13722; H. Palapıyık, *age.*, s. 80-85.

107 Bernard Lewis, *The Political Language of Islam*, Chicago-London 1991, s. 51-53; Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 421; J. H. Kramers, “Sultan”, *İA*, XI, s. 24-28; O. G. Özgüdenli, “Sultan”, *DİA*, XXXVII, s. 496-497.

108 Gilles Hennequin, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1985, s. 27-28.

109 G. C. Miles, “Another Kakwayhid Note”, *The American Numismatic Society, Museum Notes*, 18, 1972, s. 142, 147-148.

110 Heribert Busse, *Calif und Grosskönig. Die Buyiden im Iraq*, Beirut 1969, s. 184, n. 48, 50.

maşrik ve'l-magrib (doğunun ve batının sultanı) ilan edilmiştir¹¹¹. *Sultân* unvanının kullanımı, XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu hanedanının sonraki üyeleri tarafından da devam ettirilmiştir. Nitekim Çağrı Bey'in oğlu Melik İlyâs'ın daha Tuğrul Bey'in sağlığında Belh şehrinde 454/1062 yılında bastırdığı sikkelerde *es-sultânü'l-mu'azzam* unvanını kullandığı bilinmektedir¹¹². Tuğrul Bey'den sonra tahta çıkan Alparslan (1063-1072), Melikşâh (1072-1092), Mahmûd (1092-1094), Berkayaruk (1092-1104), Muhammed Tapar (1105-1118), Mahmûd (1118-1131) ve Sencer (1119-1157) gibi Selçuklu hanedanının sonraki üyeleri de; *sultân*, *es-sultânü'l-mu'azzam*, *es-sultânü'l-a'zam* ve *es-sultânü'l-âlem* gibi unvanlar taşımaya devam etmişlerdir¹¹³.

Kökene Pers İmparatorluğu'na kadar uzanan *şâhânşâh* unvanı ise, İslam fetihlerinden sonra ilk defa Büveyhiler zamanında yeniden kullanılmaya başlanmıştır¹¹⁴. Büveyhi hükümdarı Ruknu'd-devle'nin (943-976)¹¹⁵, Taberistân'ın fethi dolayısıyla 351/962 yılında Muhammediyye'de (Rey) bastırdığı bir madalyonda, Pehlevice “Şâhanşâh'ın azameti artsın!” ibaresini yazdırttığı bilinmektedir¹¹⁶. Ruknu'd-devle'nin oğlu 'Adudu'd-devle Fennâ Husrev (978-983)¹¹⁷ de, *şâh* ve *şâhânşâh* unvanlarını madalyon ve sikkelerinde kullanmaya devam etmiştir¹¹⁸. Bununla birlikte *sultân* unvanı gibi, *şâhânşâh* unvanının kullanımının yaygınlık kazanması

111 Sadru'd-dîn el-Huseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, Türkçe terc. Necati Lügal, Ankara 1943, s. 13; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular, I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013, s. 105.

112 *Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen, Balh und die Landschaften am oberen Oxus, XIV c Hürāsān III*, bearbeitet von Florian Schwarz, Tübingen-Berlin 2002, s. 92-93, nr. 755-756.

113 O. G. Özgüdenli, “Sultan”, *DİA*, XXXVII, s. 496-497; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 105, n. 66.

114 Bkz. T. Gündüz, “Şah”, *DİA*, XXXVIII, s. 249; Seyyid Ahmed Huseynî-yi Kâzerûnî, *Pejûheşî der-“a lâm-i târîhî ve coğrafyâ’î”-yi Târîh-i Beyhakî*, Tahran 1374/1995, s. 470.

115 Bkz. H. Bowen - [C. E. Bosworth], “Rukn al-Dawla”, *EP*, VIII, s. 597-598; Ahmet Güner, “Rüküddevle”, *DİA*, XXXV, s. 285-286.

116 George C. Miles, “A Portrait of the Buyid Prince Rukn al-Dawlah”, *American Numismatic Society, Museum Notes*, XI, 1964, s. 284-285; Luke Treadwell, *Buyid Coinage. A Die Corpus (322-445 A.H.)*, Oxford 2001, s. XIV.

117 Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Adudüddeve”, *DİA*, I, s. 392-393; Ch. Bürgel - R. Mottahede, “Azod-al-Dawla, Abū Šojā’ Fannā Kōsrow”, *Er*, III, s. 265-269.

118 G. C. Miles, “A Portrait of the Buyid Prince Rukn al-Dawlah”, s. 285; Wilferd Madelung, “The Assumption of the Titel Shāhānshāh by the Būyids and “the Reign of the Daylam (*Dawlat al-Daylam*)”, *Journal of Near Eastern Studies*, XXVIII/2, 1969, s. 84-108, 168-183; Lutz Richter-Bernburg, “*Amīr, Malik, Shāhānshāh*: ‘Adud ad-Dawla’s Titulature Re-Examined”, *Iran*, 18, 1980, s. 83-102.

da ancak Selçuklular döneminde olmuştur. Tuğrul Bey'in tıpkı *sultân* unvanı gibi, *şâhânşâh* unvanını da sikkelerinde sıklıkla kullandığı¹¹⁹, hatta bu iki unvanın sikkelerde umumiyetle yan yana yazıldığı görülmektedir¹²⁰. Tuğrul Bey'in inşâ divânında çalışmış olan İbn Hassûl (öl. 450/1058), *Kütâbu Tafdîli'l-etrak* isimli eserinde, Tuğrul Bey'i *sultânü'l-âlem* ve *şâhanşâhu'l-ecelli'l-a'zam* unvanlarıyla zikretmiştir¹²¹. Tuğrul Bey'den sonra tahta çıkan Alparslan¹²², Melikşâh¹²³ ve Berkyaruk¹²⁴ ve Sencer¹²⁵ gibi Selçuklu hükümdarları da *sultân* ve *şâhânşâh* unvanlarını yan yana kullanmaya devam etmişlerdir¹²⁶. Selçuklu Veziri Nizâmü'l-mülk'ün (öl. 1092),

119 Tespit edebildiğimiz kadariyla *şâhânşâh* unvanı Tuğrul Bey'in sikkelerinde ilk defa 438/1046-47 yılında Rey ve Nişâbü'r'da bastırıldığı sikkelerde kullanılmaya başlanmıştır (Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), s. 447-449).

120 Tuğrul Bey; Rey 438/1046-47, 439/1047-48, 440/1048-49, 444/1052-53, 445/1053-54, 447/1055-56, 450/1058-59, 452/1060-61; Nişâbü'r 438/1046-47, 439/1047-48, 442/1050-51, 444/1052-53, 446/1054-55, 447/1055-56, 448/1056-57, 449/1057-58, 451/1059-60, 452/1060-61; İsfahân 445/1053-54, 446/1054-55, 447/1055-56; Medinetu's-selâm (Bağdat) 449/1057-58, 453/1061-62; Ahvâz 448/1056-57; Basra 449/1057-58; Berdesir 447/1055-56 ve Karmisin (Kirmânşâh) 44?/105? tarihli sikkelerinde *es-sultânü'l-mu'azzam* ve *şâhanşâh* (veya *şâhanşâhu'l-ecell*) unvanlarını bir arada kullanmıştır (C. Alptekin, *agm*, s. 447-467).

121 *Sultânü'l-âlem, meliku'l-İslâm, şâhanşâhu'l-ecelli'l-a'zam, ruknu'd-dîn ve giyâsu'l-muslimîn, bahâu dînillâh ve sultânü bilâdillâh ve muğisu ibâdillâh Tuğrul Beg* (bkz. İbn Hassûl, "Tafdîlü'l-Etrak", neşr. 'Abbâs 'Azzavî, *Belleten*, IV/14-15, (1940), s. 43; Türkçe terc. Şerefeddin Yaltkaya, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Belleten*, IV/14-15, 1940, s. 261; Türkçe terc. Ramazan Şeşen, "İbn Hassûl'un Tafdîl el-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38, 2003, s. 137).

122 Alparslan; Rey 455/1063, 457/1064-65, 460/1067-68; Nişâbü'r 457/1064-65, 465/1072-73; Herât 457/1064-65, 458/1065-66, 460/1067-68; Kâşân 457/1064-65; Merv 458/1065-66, 460/1067-68, 462/1069-70, 463/1070-71 ve İsfahân 459/1066-67 tarihli sikkelerinde *es-sultânü'l-mu'azzam* ve *şâhanşâh* unvanlarını yan yana kullanmıştır (bkz. C. Alptekin, *agm*, s. 470-477). Yine Abbâsî halifesi el-Kâ'im bi-Emrillâh da Alparslan'a 456/1064 yılında gönderdiği bir menşurda, onun için *şâhanşâhu'l-a'zam* ve *es-sultânü'l-a'zam* unvanlarını kullanmıştır (bkz. Abdülkerim Özeydin, "Unvan", *DİA*, XLII, s. 164-165).

123 Melikşâh; Rey 473/1080-81, 475/1082-83, 477/1084-85, 480/1087-88, 481/1088-89, 483/1090-91, 484/1091-92; İsfahân 485/1092-93 ve Serahs 47?/107? tarihli sikkelerinde *es-sultânü'l-mu'azzam* ve *şâhanşâh* unvanlarını birlikte kullanmıştır (bkz. C. Alptekin, *agm*, s. 486-488, 490, 493-496, 498).

124 Berkyaruk, Kâşân 488/1095 tarihli bir sikkesinde *es-sultânü'l-mu'azzam* ve *şâhanşâh* unvanlarını bir arada kullanmıştır (bkz. C. Alptekin, *agm*, s. 508).

125 Sencer, basım yeri ve yılı okunamayan bir sikkesinde *es-sultânü'l-mu'azzam* ve *şâhanşâhu'l-a'zam* unvanlarını yan yana kullanmıştır (bkz. C. Alptekin, *agm*, s. 532).

126 Selçuklular döneminde, *sultân* ve *şâh* unvanları birleştirilmek suretiyle, bazı Selçuklu hanedan üyeleri için şahıs adı olarak da kullanılmıştır. Kirmân Selçuklu hükümdarı Sultân-şâh b. Kavurd (1074-1085) ve Suriye Selçuklu meliki Sultân-şâh b. Rıdvân (1114-1117) örneklerinde olduğu gibi (bkz. O. G. Özgüdenli, "Sultan", *DİA*, XXXVII, s. 496). Yine, *şâhânşâh* unvanının da, Şâhânşâh b. I. Kılıç-Arslan örneğinde olduğu gibi, Selçuklu hanedanının Türkiye kolunda şahıs

Siyâset-nâme isimli eserinin girişinde Melikşâh'a "... *sultânî-yi şâhânşâhî Mu'izzu'd-dunyâ ve'd-dîn Ebu'l-Feth Melikşâh*"¹²⁷ şeklinde hitap etmesi, Selçuklular döneminde bu iki unvanın yan yana kullanımının ne kadar yaygın olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bütün bu izahattan anlaşılacağı üzere, risalenin yazıldığı XI. yüzyılda, *sultân* ve *şâhânşâh* unvanlarının resmî olarak bir arada kullanıldığı yegâne devlet Büyük Selçuklu Devleti, her iki unvanı bir arada kullanan yegâne hanedan da Büyük Selçuklu hanedanı olmuştur. Bu durumda risalede, adı zikredilmeyen hükümdarın *sultân-i şâhânşâhî* şeklinde hem *sultân* hem de *şâhânşâh* unvanlarıyla birlikte anılmış olması¹²⁸ bize kuşkusuz Büyük Selçuklu Devleti'ni ve Büyük Selçuklu hükümdarını işaret etmektedir.

Esasen dil ve imla özellikleri de, risalenin muhtemelen XI. yüzyılın ikinci yarısında Orta İran'da, yani Büyük Selçuklu coğrafyasında kaleme alındığını işaret etmektedir¹²⁹. Yine, girişte de belirttiğimiz üzere, risalenin bulunduğu *mecmû'â* içerisinde yer alan Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-mülk'ün "vasiyetnâme"si ile Sultan Melikşâh tarafından Nizâmü'l-mülk'ün oğlu el-Mu'eyyedü'l-mulk'e yazılan *ta'ziyet-nâme* gibi Selçuklu devrine ait diğer kayıtlar da, *mecmû'ânın* Selçuklular devrinde toplandığını göstermekte, dolayısıyla da risalenin Büyük Selçuklu Devleti'ne ait olma ihtimalini iyice güçlendirmektedir.

Burada son olarak kısaca risalenin özelliklerinden ve teşkilat tarihi araştırmalarında kaynak değerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Metin ve tercümede görüldüğü üzere, risalede; *şâhânşâh*, *sultân*, *dîvân-i a'lâ*, *dîvân-i işrâf*, *nâ'ib*, *debîr*, *kâtib*, *berât*, *kabz*, *cerîde*, *nevvâb-i dîvân-i işrâf*, *mu'âmelât*, *ziyâ'î hâss*, *kavânîn-i memâlik-i mahrûsa*, *iktâ'*, *câmegîyât*, *hizâne*, *rikâbhâne*, *ferrâşhâne*, *zerrâdhâne*, *kuttâb-i dîvânî*, *gulâm*, *matbah*, *matbahî*, *şarâbhâne*, *l'ân-i meclis*, *câme*, *hargâh*, *resûl*, *peykân*, *hâssa*, *hâcib*, *nûşteğîn*, *pâsbân*, *perdedâr*, *ferrâşân*, *l'ân-sâlâr*, *şarâbdâr*, *rikâbdâr*, *âhur-sâlâr*, *ashâb-i istabl*, *derbân*, *novbetdâr*, *nakîb*, *novrûz* ve *mihrigân* gibi siyasi, idari, askeri ve kültürel pek çok unvan, deyim ve ıslah geçmektedir. Metnin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere müellif, Fenâ Husrev'e, saray ve *dîvân* işlerinin yürütülmesinde dikkat etmesi gereken hususları

adı olarak kullanıldığı görülmektedir (bkz. O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 369, (Ek I: Selçuklu Hanedanının Soy Kütüğü).

127 Nizâmü'l-mülk/Darke, s. 1 (*sultânî-yi şâhânşâhî*); Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr., s. 1 (*şâhânşâhî sultân*).

128 *Mecmû'â*, vr. 123a.

129 Muctebâ Minovî risalenin telif tarihi olarak hicrî V. (milâdî XI.) yüzyıl sonlarını tahmin etmektedir ("Ez-hizâ'in-i Türkiye I", s. 67-68). Biz, risalenin telif tarihini V/XI. yüzyılın ikinci yarısı olarak tahmin ediyoruz.

açıklamış ve bazı önemli nasihatlerde bulunmuştur. Risalede adı zikredilmeyen müellifin, uzun süre üst düzey idari görevler yürüttüğü ve tecrübelerini Fenâ Husrev ile paylaşma yoluna gittiği görülmektedir. Risalede zikredilen görevlileri büyük ölçüde *dîvân* ve saray görevlileri, yapılması gerekli işleri de *dîvân* ve saray işleri teşkil etmektedir. Bütün bu bilgilerin, bizzat sultanın büyük *dîvân*ında (*dîvân-i a'la*) görev yapmakta olan üst düzey bir idarecinin kaleminden çıkmış olması¹³⁰, kuşkusuz risalenin teşkilat tarihi araştırmalarındaki kaynak değerini daha da artırmaktadır.

Risalenin en dikkate değer özelliklerinden biri de, *dîvânda* tutulan resmî kayıtlar (*mu'amelât*) ve defterler (*defter/defâtir*, *cerîde/cerâ'id*) hakkında bilgiler vermesidir. Esasen daha Abbâsîler devrinden itibaren İslam devletleri bürokrasisinde gelişmiş bir defter usulünün varlığı bilinmektedir.¹³¹ Gerek günümüze ulaşabilen az sayıdaki vesika¹³², gerekse münşeat mecmû'aları ve devrin kroniklerindeki kayıtlar¹³³, defter sisteminin Büyük Selçuklular devrinde daha da gelişerek devam ettiğini göstermektedir¹³⁴. Bununla birlikte, bu usulün işleyiş tarzına dair bilgimiz

130 Bkz. *Mecmû'â*, vr. 123a. Muctebâ Minovî, müellifin yürüttüğü üst düzey vazîfeyi; *niyâbet-i pâdişâh* (saltanat nâ'ibliği), *âtâbekâ* (atabeglik) veya *vezâret-i a'zam* (vezir-i a'zam) görevlerinden biri olarak tahmin etmektedir ("Ez-hizâ'in-i Türkiye I", s. 68). Bizim düşüncemize göre müellif, *vezîrlük* veya *sâhib-dîvân*lık görevlerinden birini yürütüyor olmalıdır.

131 Bkz. Nicolaus Fries, *Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omaïyaden nach Tabari*, Tübingen 1921, s. 10-12; Wilhelm Hoenerbach, "Zur Heeresverwaltung der 'Abbâsiden", *Der Islam*, 29, 1950, s. 263, 268, 272-275; Bernard Lewis, "Daftar", *EP*, II, s. 77; Hashem Rajabzadeh, "Daftar", *El*, VI, s. 563.

132 Selçuklular devrine ait yeni keşfedilen istisnai örnekler için bkz. 'Îmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î - Muhammed Huseyn Suleymânî, "Sâhtâr-şinâsî-yi penc varak-i hisâb ez-sede-yi şîşom-i hicrî", s. 118-147.

133 Kaynaklardaki kayıtlardan, Selçuklu Devleti merkez ve taşra teşkilatlarında idari, mali ve askeri kayıtları ihtiva eden muhtelif defter türlerinin varlığı bilinmektedir. Bu defterler arasında; *mustevfinin* uhdesinde bulunduğu anlaşılan, günlük gelir ve giderlerin kaydedildiği *defter-i rûznâme* (*defter-i rûznâme*), borçların tutulduğu *destûr-i avârec*, muhtemelen asker ve görevlilere nakdi ödemelerin kayıtlarını ihtiva eden *defter-i câmegiyât*, arazi kayıtlarını ihtiva eden *defter-i kânûn* (veya *kavânîn*), yıllık gelir ve giderlerin yazıldığı devlet bütçesi niteliğindeki *câmî'u'l-hisâb*, 'ârizin uhdesinde bulunan askerlerin yoklama ve maaş kayıtlarını ihtiva eden *defter-i 'arz-i haşemi* zikretmek mümkündür (Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'u'l-tevârih*, s. 107; Necmu'd-dîn-i Kummi, *Târîhu'l-vuzerâ'*, s. 63, 89). Bu defterlerin yanı sıra, merkez ve taşra teşkilatında *iktâ'*, maaş, hesap ve vergilerle ilgili kayıtların tutulduğu daha pek çok farklı defter türünün bulunduğu anlaşılmaktadır (*el-Muhtârât min er-resâ'il*, s. 22, 45, 130, 132, 134, 436; Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, s. 67, 112; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horazmşâhs (1038-1231)*, s. 21, 31, 36-37, 67-79, 103, 106, 108).

134 Bkz. Osman G. Özgüdenli, "Defter", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, XVII, Tahran 1391/2012, s. 826-827; 'Îmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î - Muhammed Huseyn Suleymânî, "Sâhtâr-şinâsî-yi penc varak-i hisâb ez-sede-yi şîşom-i hicrî", s. 145.

hâlâ yok denebilecek kadar azdır¹³⁵. Bu yönüyle, risalede yer alan kayıtlar; saray idaresi, merkez bürokrasisi, dîvân teşkilatı, defter sistemi ve resmî muhasebe usulü gibi, devlet teşkilatının hakkında en az bilgiye sahip olduğumuz¹³⁶, en karanlık ve kuşkusuz aydınlatılmaya en muhtaç alanlarına ışık tutmaktadır. Bütün bu kayıtların “büyük dîvân”da görev yapmakta olan üst düzey bir idarecinin kaleminden çıkması ve “teorik” tavsiyeler yerine “pratik uygulamalar”a dayanıyor olması, bu bilgilerin değerini şüphesiz daha da artırmaktadır.

Sonuç olarak, burada kısaca tanıtımını yaparak metnini ve tercümesini verdiğimiz bu risale, idari yapının tepesinde görev yapmakta olan bir yöneticinin pratik tecrübelerine dayanarak saray ve *dîvân* işlerinin ne şekilde yapılması gerektiğini izah etmesi hasebiyle, teşkilat tarihi araştırmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Bugüne kadar araştırmacıların dikkatinden kaçan bu mühim kaynağın, Selçuklu *dîvân* ve saray teşkilatının daha iyi anlaşılmasına yardım edeceği ve teşkilat tarihi araştırmalarına ciddi katkı sağlayacağı muhakkaktır.

135 Moğol İstilasası öncesine döneme ait bir değerlendirme için bkz. Hans Robert Roemer, “Spätere Quellen zur vormongolischen Verwaltungsgeschichte Irans”, *Scholia, Beiträge zur Türkologie und Zentralasienkunde*, Wiesbaden 1981, s. 130-140.

136 Bkz. Walther Hinz, “Die persische Geheimkanzlei im Mittelalter”, *Westöstliche Abhandlungen: Rudolf Tschudi zum 70. Geburtstag überreicht von Freunden und Schülern*, ed. Fritz Meier, Wiesbaden 1954, s. 342-343, 354.

Kaynaklar

‘Abdu’l-Hayy Habîbî, “Kelime-yi Sultân”, *Âryânâ*, XXIX/5, 1350/1971, s. 80-83.

‘Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, neşr. Muhammed Mu‘în - Seyyid Ca‘fer Şehîdî, I-XV, Tahran 1377/1998.

‘Alî Saferî Ak-kal‘a, “Vasiyet-nâme-yi Hâce Nizâmü’l-Mülk-i Tûsî”, *Gozâriş-i Mirâs*, III/27-28, 1387/2008, s. 22-26; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, “Selçuklu Vezîri Nizâmü’l-Mülk’ün Vasiyetnâmesi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, 2014, s. 174-186.

Afyoncu, Erhan, “Nişancı”, *DİA*, XXXIII, s. 156-158.

Anonim, *Hired-nâme: Eserî ez-karn-i şeşom-i hicrî-kamerî*, neşr. Mansûr Servet, Tahran 1367/1989.

Anonim, *el-Muhtârât min er-resâ’il*, neşr. Gulâm-Rizâ Tâhir - İrec Afşâr, Tahran 1378/1999.

Alptekin, Coşkun, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, s. 435-591.

Asker Behrâmî, *İran Bayramları*, Türkçe terc. Nihat Değirmenci, İstanbul 2016.

Avcı, Casim, “Nâib”, *DİA*, XXXII, s. 311-312.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997.

Bosworth, C. E. - J. Burton-Page, “Nakīb”, *EP*, s. 926.

Bosworth, C. E., “The Titulature of the Early Ghaznavids”, *Oriens*, XV, 1962, s. 210-233.

Bosworth, C. E., “Dabîr”, *EP*, IV, s. 173.

Bosworth, C. E., “İstabl. IV. Persia”, *EP*, IV, s. 217-218.

Bosworth, C. E., “Tigin”, *EP*, X, s. 480.

Bosworth, C. E., “Āmel”, *Elr.*, I, s. 930-931.

Bowen, H. - [C. E. Bosworth], “Rukn al-Dawla”, *EP*, VIII, s. 597-598.

Bozkurt, Nebi, “Çadır”, *DİA*, VIII, s. 158-162.

Busse, Heribert, *Calif und Grosskönig Die Buyiden im Iraq*, Beirut 1969.

Bürgel, Ch. - R. Mottahedeh, “‘Azod-al-Dawla, Abū Šojā’ Fannā Kosrow”, *EIr*, III, s. 265-269.

Cahen, Cl., “İktā’”, *EF*, III, s. 1088-1091.

Cihângîr Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târîhî*, Tahran 1350/1971.

Deny, J., “Rikâbdâr”, *İA*, IX, s. 742-744.

Deny, J., “Rikâbdâr”, *EF*, VIII, s. 529-531.

Digby, S., “İstabl”, *EF*, IV, s. 213-216.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

Durand-Guédy, David, “The Tents of the Saljuqs”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand-Guédy, Leiden - Boston 2013, s. 149-189.

Durand-Guédy, David, “Khargāh: An Inquiry into the Spread of the ‘Turkish’ Trellis Tent within the Abbāsīd World up to the Saljūq Conquest (Mid Second/Eighth-Early Fifth/Eleventh Centuries)”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 79/1, 2016, s. 57-85.

Durî, A. A., “Âmil”, *EF*, I, s. 435-436.

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Huseyn-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Türkçe terc. Necati Lügâl, haz. Hicabi Kırılancı, Ankara 2019.

Erkal, Mehmet, “Âmil”, *DİA*, III, s. 58-60.

Fahr-i Mudebbir, *Âdâbu'l-harb ve'ş-şecâ'a*, neşr. Ahmed Suheyli Hânsârî, Tahran 1346/1967.

Fragner, Bert, “Kâtib”, *EF*, IV, s. 757-758.

Fries, Nicolaus, *Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omaijaden nach Tabarî*, Inaugural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde einer hohen philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts Universität zu Kiel, Tübingen 1921.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Ankara 1981.

Gök, Nejdî, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatiğinde Berat Formu*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2018.

Göksu, Erkan, *Selçuklu'nun Mirası: Gulam ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*, İstanbul 2017.

Göyünç, Nejat, "Defter", *DİA*, IX, s. 89-90.

Gündüz, Şinasi, "Nevruz", *DİA*, XXXIII, s. 60-61.

Gündüz, Tufan, "Şah", *DİA*, XXXVIII, s. 248-250.

Güner, Ahmet, "Rüküddeve", *DİA*, XXXV, s. 285-286.

Hasan Enverî, *İstîlâhât-i dîvânî-yi devre-yi Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 1373/1994.

Hashem Rajabzadeh, "Daftar", *EL*, VI, s. 563.

Hennequin, Gilles, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1985.

Hinz, Walther, "Die persische Geheimkanzlei im Mittelalter", *Westöstliche Abhandlungen: Rudolf Tschudi zum 70. Geburtstag überreicht von Freunden und Schülern*, ed. Fritz Meier, Wiesbaden 1954, s. 342-354.

Hoenerbach, Wilhelm, "Zur Heeresverwaltung der 'Abbāsiden", *Der Islam*, 29, 1950, s. 257-290.

Horst, Heribert, *Die Staatsverwaltung der Grosselçûgen und Horazmşâhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964.

Hunkar, Ömer Soner, "Tegin", *DİA*, XL, s. 312.

Husâmu'd-dîn Hasan b. 'Abdu'l-Mu'min-i Hoyî, "Multemesât", *Mecmû'â-yi Âsâr-i Husâmu'd-dîn-i Hoyî*, neşr. Sugrâ 'Abbâs-zâde, Tahran 1379/2000.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Türkçe terc. A. Sait Aykut, I-II, İstanbul 2000.

İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Âlâ'yye fi'l-umûrî'l-Âlâ'yye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956 [= İbn Bîbî/Erzi]; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *el-Evâmirü'l-Âlâ'yye fi'l-umûrî'l-Âlâ'yye [Selçuknâme]*, Ankara 2014 [= İbn Bîbî/Öztürk].

İbn Hassûl, "Tafdü'l-Etrâk", neşr. 'Abbâs 'Azzavî, *Belleten*, IV/14-15, 1940, s. 1-30; Türkçe terc. Şerefeddin Yaltkaya, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Belleten*, IV/14-15, 1940, s. 235-266; Türkçe terc. Ramazan Şeşen, "İbn Hassûl'un Tafdîl el-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38, 2003, s. 119-142.

‘Îmâdu’d-dîn Şeyhu’l-hukemâ’î - Muhammed Huseyn Suleymânî, “Sâhtâr-şinâsî-yi penc varak-i hisâb ez-sede-yi şîşom-i hicrî (Kohenterîn esnâd-i nov-yâfte-yi mahfûz der-Merkez-i Esnâd-i Âstân-i Kods-i Rezevî)”, *Fasl-nâme-yi ‘Îlmî, Sâzmân-i Esnâd ve Kûtâbhâne-yi Millî*, XXIX/3, Sayı 115, 1398/2019, s. 118-147.

Justi, Ferdinand, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895.

Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1993.

Kansoy, Umut, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Ordu (1206-1414)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018.

Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânu lugâti’t-Türk*, Türkçe terc. Besim Atalay, I-IV, Ankara 1985.

Keykâvus b. İskender b. Kâbûs, *Kâbûs-nâme*, neşr. Gulâm-Huseyn Yûsufî, Tahran 1375/1996.

Kortel, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat (1206-1414)*, Ankara 2006.

Köprülü, M. Fuad, “Âmil”, *İA*, I, s. 402-404.

Köprülü, M. Fuad, “Hâcib”, *İA*, V/1, s. 30-36.

Kramers, J. H. - [C. E. Bosworth] - O. Schumann - O. Kane, “Sultân”, *EP*, IX, s. 849-854.

Kramers, J. H., “Sultan”, *İA*, XI, s. 24-28.

Kucur, Sadi S., “Debîr”, *DİA*, IX, s. 63-64.

Kucur, Sadi S., “İktâ. Selçuklular”, *DİA*, XXII, s. 47-49.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devleti’nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Türkçe terc. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Kâtip”, *DİA*, XXV, s. 49-52.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Müşrif”, *DİA*, XXXII, s. 167-169.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Berat”, *DİA*, V, s. 472-473.

Lambton, A. K. S., “Eqtâ”, *ER*, VIII, s. 520-533.

Lewis, Bernard, “Daftar”, *EP*, II, s. 77.

Lewis, Bernard, *The Political Language of Islam*, Chicago-London 1991.

Madelung, Wilferd, “The Assumption of the Titel Shāhānshāh by the Būyids and “the Reign of the Daylam (*Dawlat al-Daylam*)”, *Journal of Near Eastern Studies*, XXVIII/2, 1969, s. 84-108, 168-183.

Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, nr. 328, vr. 122a-139b.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, İstanbul 2015.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul 2021.

Merçil, Erdoğan, “Gulâm. İran”, *DİA*, XIV, s. 180-184.

Merçil, Erdoğan, “Peyk”, *DİA*, XXXIV, s. 262-263.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.

Muhammed b. ‘Abdu’l-hâlik-i Meyhenî, *Destûr-i debîrî*, neşr. ‘Alî Rezevî Bihâbâdî, Tahran 1375/1996.

Miles, George C., “Another Kakwayhid Note”, *The American Numismatic Society, Museum Notes*, 18, 1972, s. 139-148.

Miles, George C., “A Portrait of the Buyid Prince Rukn al-Dawlah”, *American Numismatic Society, Museum Notes*, XI, 1964, s. 283-293.

Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, *Yâd-dâsthâ-yi Kazvînî*, III, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1336/1957.

Muctebâ Mînovî, “Ez-hizâ’in-i Türkiye I”, *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyât-i Dânişgâh-i Tahrân*, IV/2, 1335/1956, s. 58-71.

Muhammed b. Ahmed el-Hârezmî, *Tercume-yi mefâtihu’l-‘ulûm*, Farsça terc. Huseyn Hidivcem, Tahran 1362/1983.

Muhammed b. Hindûşâh-i Nahcevanî, *Destûru’l-kâtib fî ta’yîni’l-merâtib*, neşr. ‘Abdu’l-Kerîm ‘Alî oğlu ‘Alî-zâde, I-II, Moskva 1964-1976.

Muhammed Mu’in, *Ferheng-i Fârsî*, I-VI, Tahran 1371/1992.

Muhammed Takî Dânişpejûh - İrec Afşâr, *Fihristvâre-yi Kûtâbhâne-yi Mînovî ve Kûtâbhâne-yi Merkezî-yi Pejûheşgâh (Hattî, Âksî, Mikrofîlm, Yâddâsthâ)*, Tahran 1374/1996.

Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i mikrofîlmhâ-yi Kûtâbhâne-yi Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân*, I, Tahrân 1348/1969.

Muntecebu'd-dîn Bedî' el-Cuveynî, *Atabetu'l-ketebe*, neşr. Mîrzâ Muhammed Kazvîni - 'Abbâs İkbâl, Tahrân 1329/1950.

Necmu'd-dîn-i Kummî, *Târîhu'l-vuzerâ'*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahrân 1363/1984.

Nizâmü'l-mülk, *Siyeru'l-mulk yâ Siyâse-nâme*, neşr. Hubert Darke, Tahrân 1372/1994 [= Nizâmü'l-mülk/Darke]; *Siyâset-nâme*, neşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 2013² [= Nizâmü'l-mülk/Köymen, neşr.]; *Siyâset-nâme*, Türkçe terc. Mehmet Altay Köymen, Ankara 2013² [= Nizâmü'l-mülk/Köymen, terc.]; *Siyâset-nâme*, Türkçe terc. Mehmet Kanar, İstanbul 2019 [= Nizâmü'l-mülk/Kanar].

Nuhoğlu, Güller, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995.

Orhonlu, Cengiz - Nejat Göyünç, "Has", *DİA*, XVI, s. 268-270.

Öz, Mehmet, "Tahrir", *DİA*, XXXIX, s. 425-429.

Özaydın, Abdülkerim, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 421- 433.

Özaydın, Abdülkerim, "Adudüddöle", *DİA*, I, s. 392-393.

Özaydın, Abdülkerim, "Unvan", *DİA*, XLII, s. 163-166.

Özcan, Abdülkadir, "İstabl", *DİA*, XIX, s. 202-206.

Özcan, Abdülkadir, "Rikâbdâr", *DİA*, XXXV, s. 111-112.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular*, I, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013.

Özgüdenli, Osman G., *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

Özgüdenli, Osman G., "İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: *Risâla al-Sâhibiyya*", *Belleten*, LXIII/238, 2000, s. 725-743.

Özgüdenli, Osman G., "Defter", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, XVII, Tahrân 1391/2012, s. 824-828.

Özgüdenli, Osman G., "İncü", *DİA*, XXII, s. 281.

Özgüdenli, Osman G., “Sultan”, *DİA*, XXXVII, s. 496-497.

Özgüdenli, Osman G. - Alime Gül, “Selçuklu Anadolu’sunda At”, *Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin’a Armağan*, ed. Ebru Altan - Muharrem Kesik - Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 616-657.

Öztürk, Nazif, “Mütevelli”, *DİA*, XXXII, s. 217-220.

Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002.

Piyadeoğlu, Cihan, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları”, *Turkish Studies*, 5/4, 2010, s. 1412-1420.

Reşidu’l-dîn Fazlullâh, *Câmi’u’l-tevârîh*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, neşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960.

Reşidu’l-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab‘-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî - İrec Afşâr, Tahran 2536/1977.

Richter-Bernburg, Lutz, “*Amîr, Malîk, Shâhânshâh*: ‘Adud ad-Daula’s Titulature Re-Examined”, *Iran*, 18, 1980, s. 83-102.

Roemer, Hans Robert, “Spätere Quellen zur vormongolischen Verwaltungsgeschichte Irans”, *Scholia, Beiträge zur Türkologie und Zentralasienkunde*, Wiesbaden 1981, s. 130-140.

Sabbağ, Abbas, “Mîrâhûr”, *DİA*, XXX, s. 141.

Sadru’l-dîn el-Huseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, Türkçe terc. Necati Lügal, Ankara 1943.

Sahillioğlu, Halil, “Dirhem”, *DİA*, IX, s. 368-371.

Sellheim, R. - D. Sourdell, “Kâtib”, *EF*, IV, s. 754-757.

Seyyid Ahmed Huseynî-yi Kâzerûnî, *Pejûheşt der-“a’lâm-i târîhî ve cogrâfiyâ’î”-yi Târîh-i Beyhakî*, Tahran 1374/1995.

Steingass, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963.

Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen, Balı und die Landschaften am oberen Oxus, XIV c Hürâsân III, bearbeitet von Florian Schwarz, Tübingen-Berlin 2002.

Şemîş Şerik Emîn, *Ferheng-i ıstılahât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahran 1358/1979.

Şemsu'd-dîn Muhammed b. Mahmûd-i Âmulî, *Nefâ'isu'l-funûn fî 'arâ'isi'l-'uyûn*, neşr. Hâc Mîrzâ Ebu'l-Hasan Şi'rânî, Tahran 1377/1957.

Tabakoğlu, Ahmet, "Resim", *DİA*, XXXIV, s. 582-584.

Taneri, Aydın, "Divân. Büyük Selçuklular'da", *DİA*, IX, s. 383-385.

Taneri, Aydın, "Hâcib", *DİA*, XIV, s. 508-511.

Taneri, Aydın, "Hânsâlâr", *DİA*, XVI, s. 47-48.

Taneri, Aydın, "Câmedâr", *DİA*, VII, s. 45.

Terzi, Mustafa Zeki, "Gulâm", *DİA*, XIV, s. 178-180.

Treadwell, Luke, *Buyid Coinage. A Die Corpus (322-445 A.H.)*, Oxford 2001.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.

Turan, Osman, "İktâ", *İA*, V/2, s. 949-959.

Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması (Vezîr ve Divân)*, İstanbul 1995.

Uyar, Gülgün, "Nakib", *DİA*, XXXII, s. 321-322.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Mirâhûr", *İA*, VIII, s. 347-350.

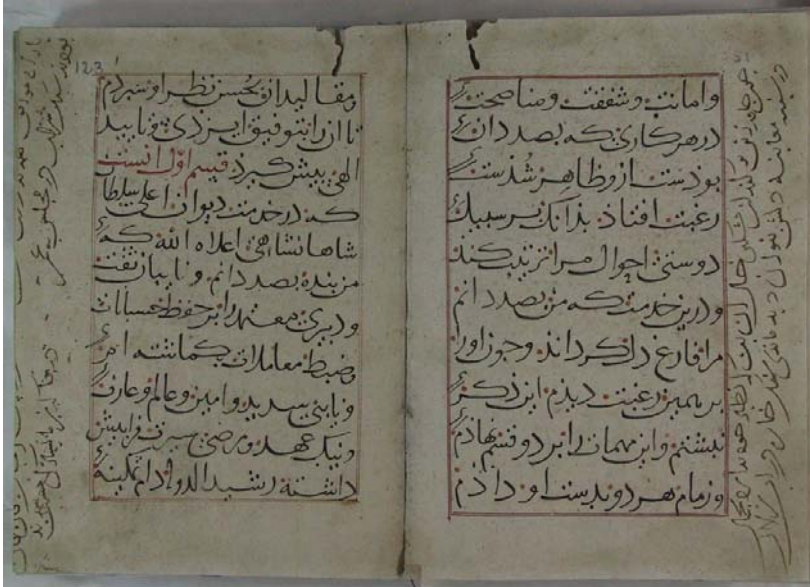
Yazıcı, Tahsin - Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA*, XII, s. 408-409.

EK: TIPKIBASIM

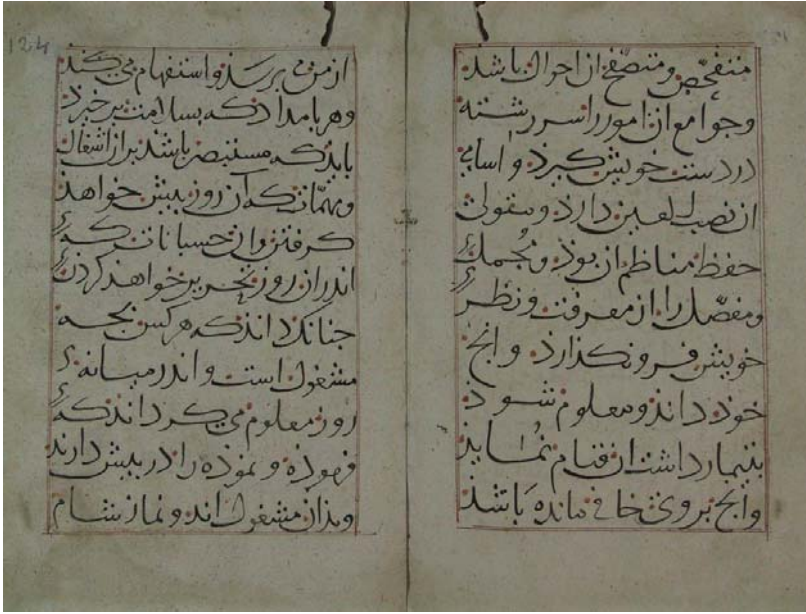
(“Risale”, *Mecmû’a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 122a-149b).

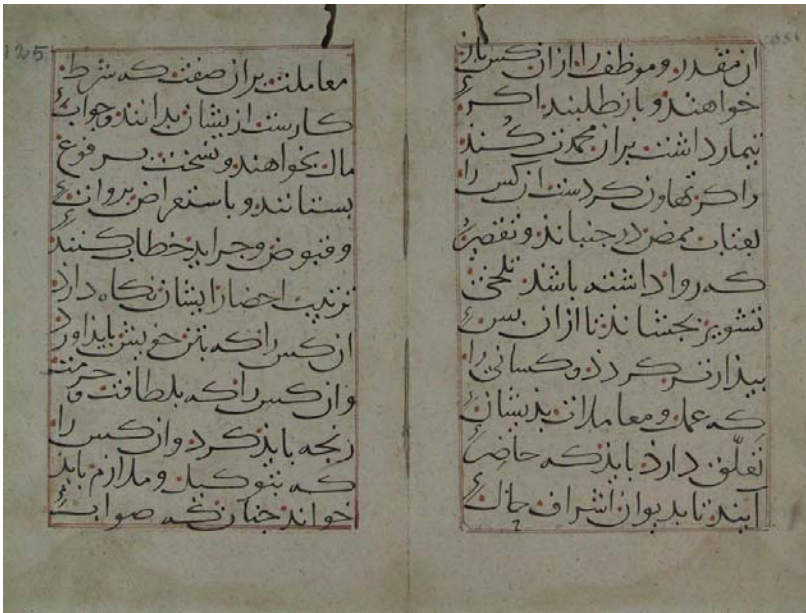
Mecmû’a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 122a.

Mecmû’a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 122b-123a.

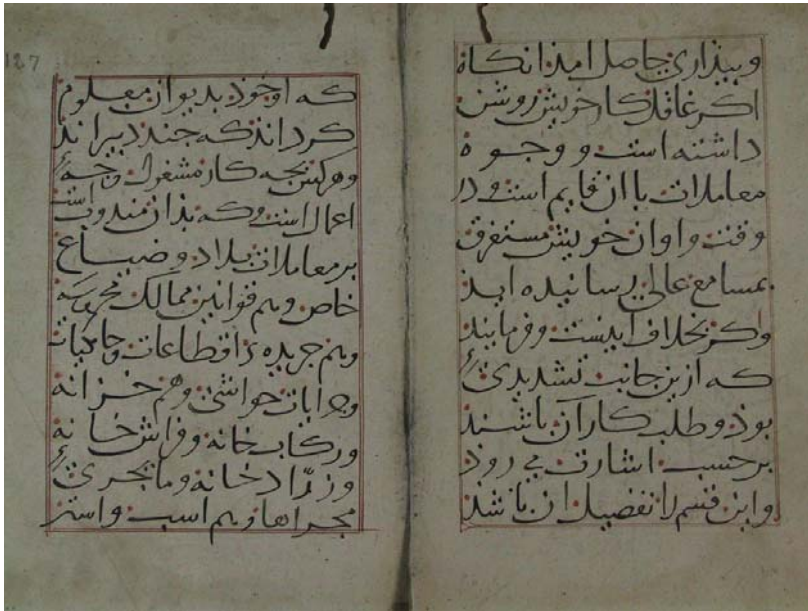
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 123b-124a.

Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 124b-125a.

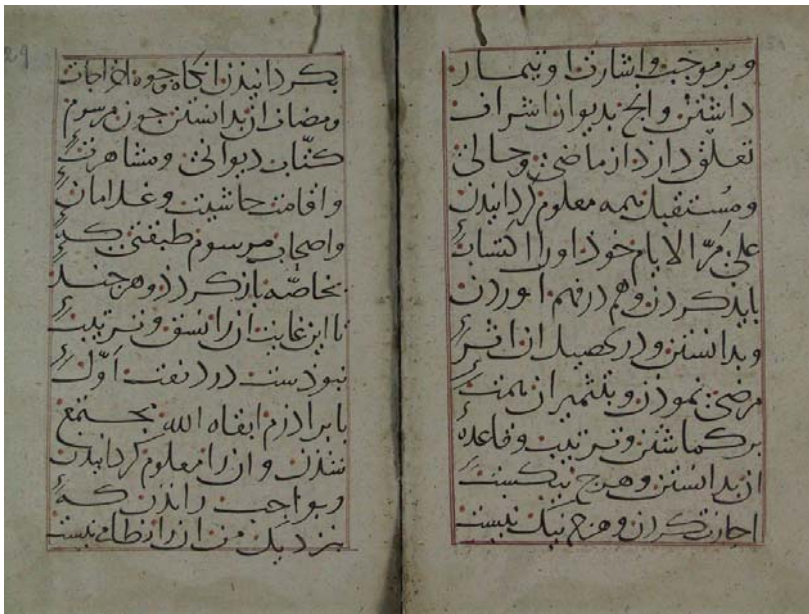
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa. 328, vr. 125b-126a.

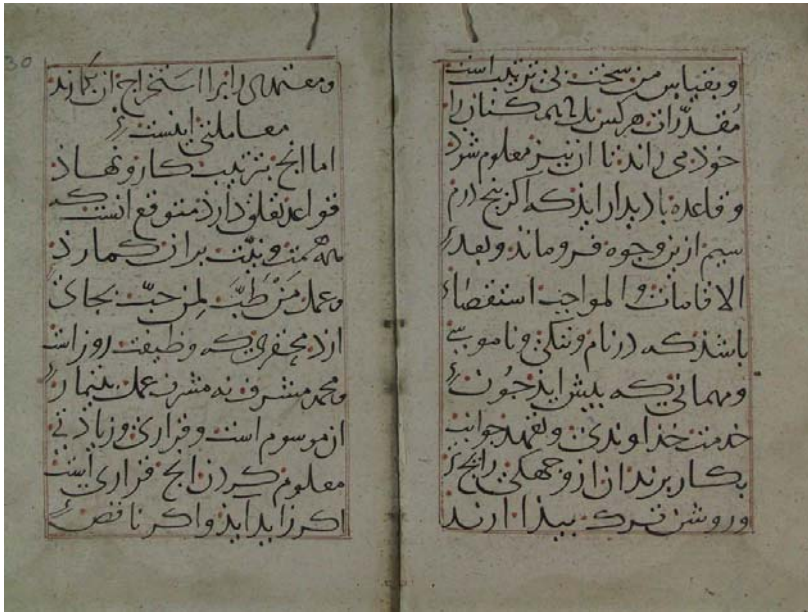
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 126b-127a.

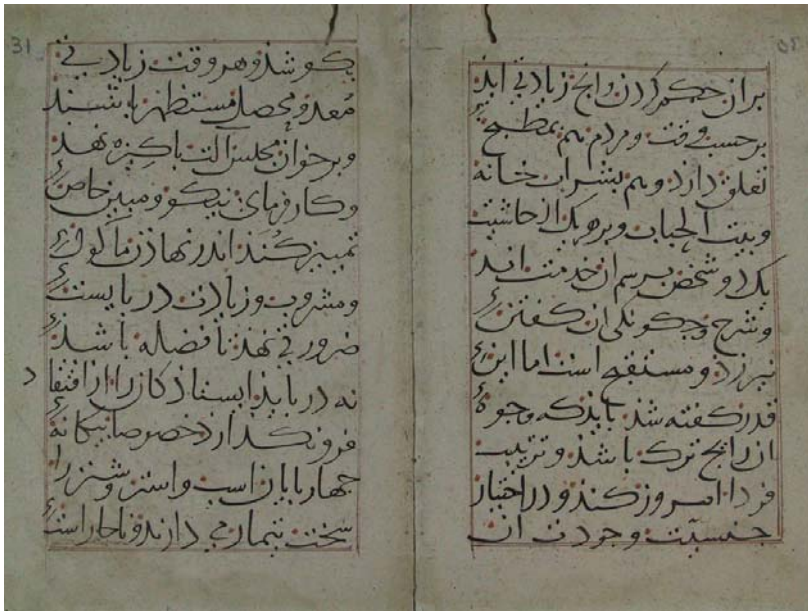
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 127b-128a.

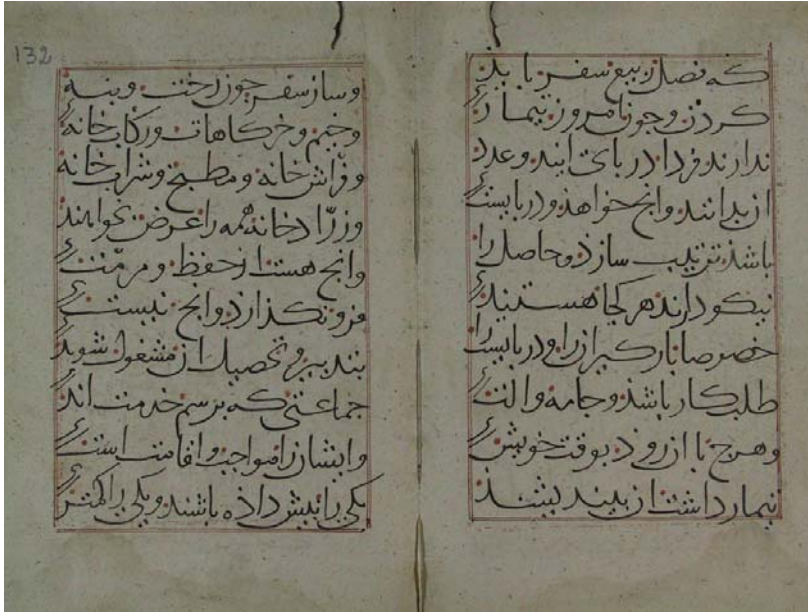
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 128b-129a.

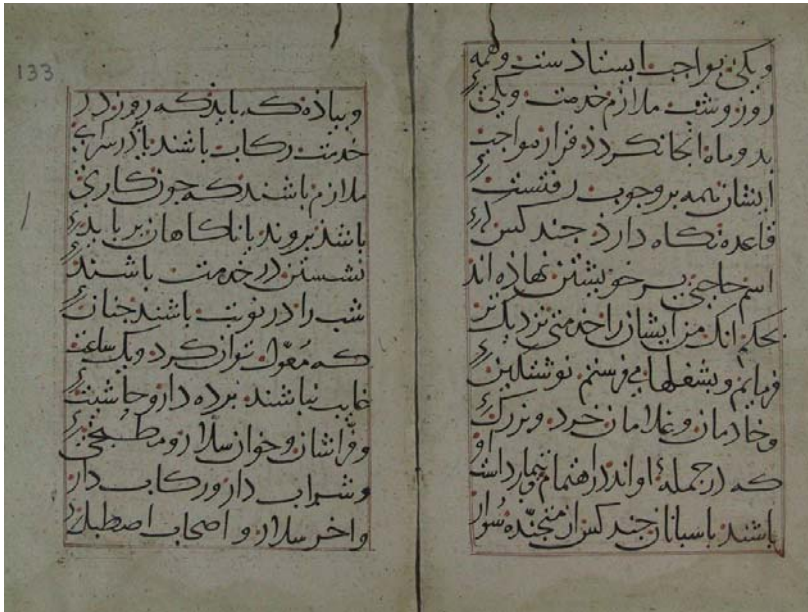
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 129b-130a.

Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 130b-131a.

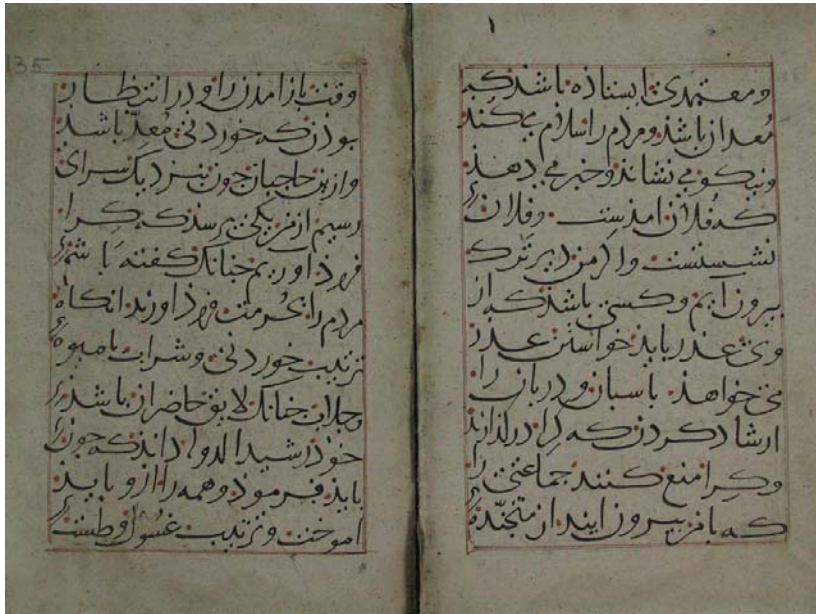
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 131b-132a.

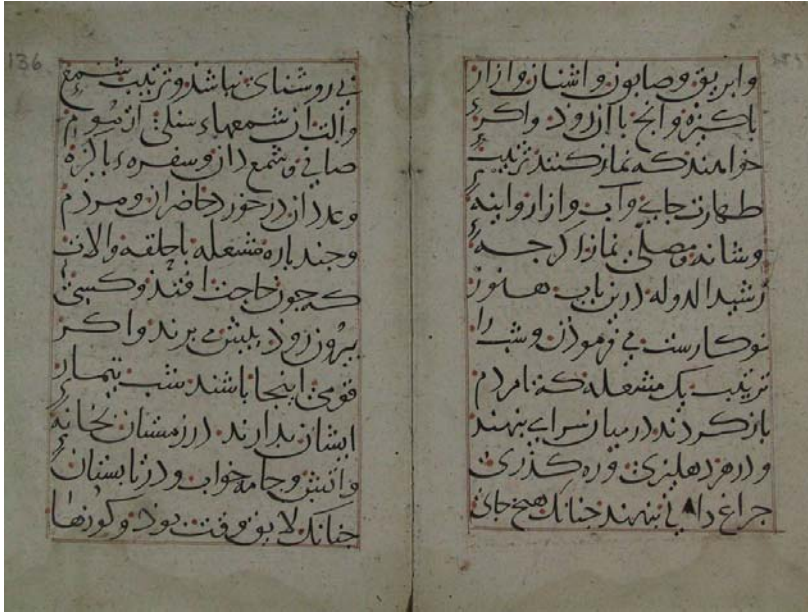
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 132b-133a.

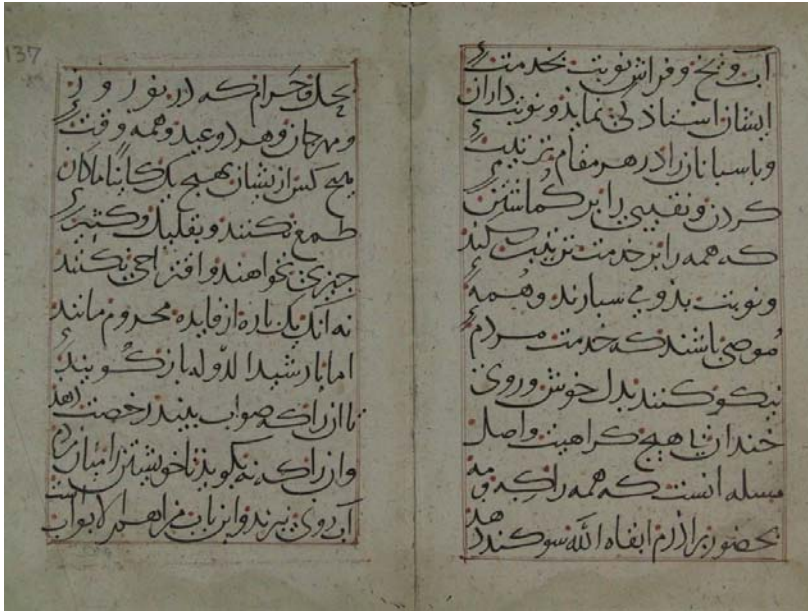
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 133b-134a.

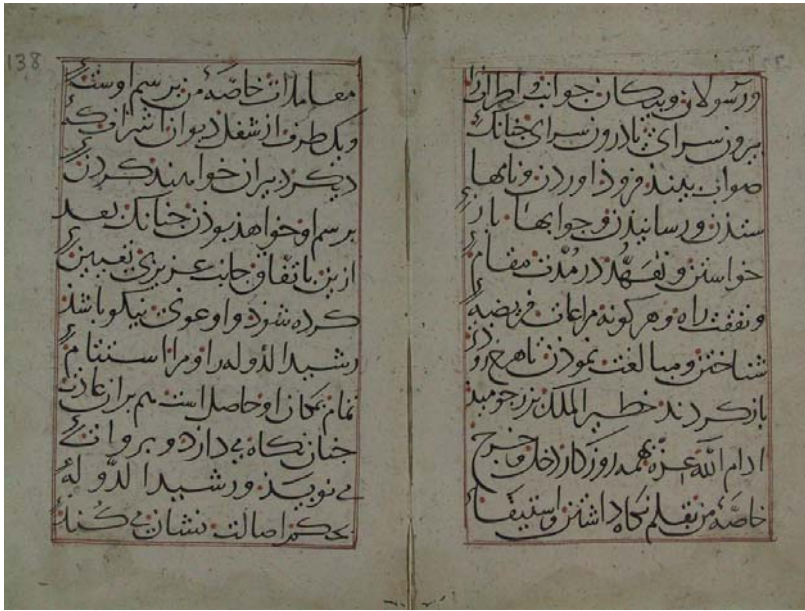
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 134b-135a.

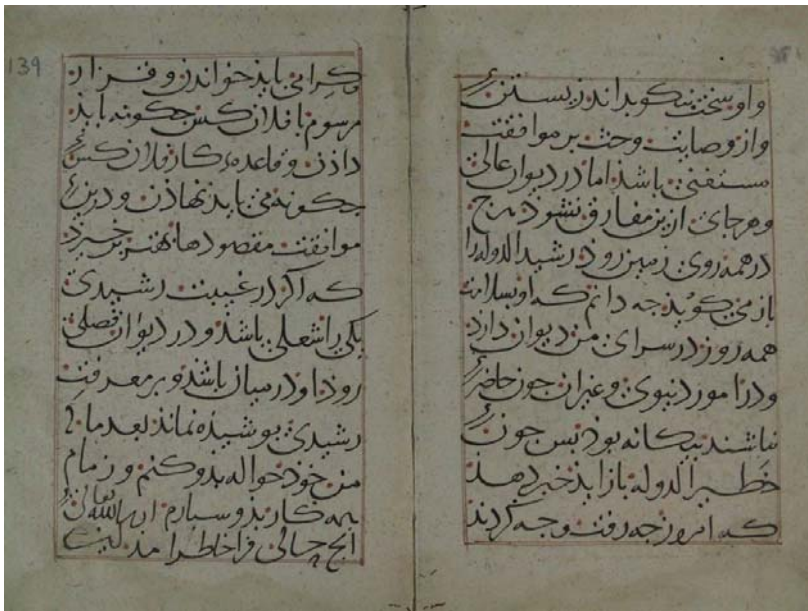
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 135b-136a.

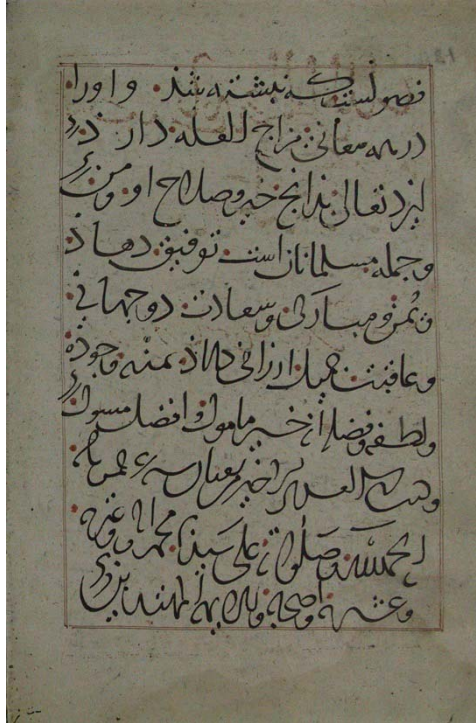
Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 136b-137a.

Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 137b-138a.

Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 138b-139a.

Mecmû'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 328, vr. 139b.